

TANULMÁNYOK

TÓTH SÁNDOR LÁSZLÓ

A KAVAROK (KABAROK) KATONAI ÉS POLITIKAI SZEREPE

Bevezetés

A honfoglaló magyar törzsek, az ún. Hétmagyar (az anonymusi Hetümoger) mellett kevesebbet foglalkozott a történeti kutatás a honfoglalás előtt csatlakozó kavarok/kabarok népével, a történeti köztudat is kevésbé ismeri őket. Jóllehet valóban kevesebbet tudunk róluk, mégis több vonatkozásban érdemes figyelmet fordítani rájuk. Egyfelől a fontos történeti szerepet betöltő Kazár Birodalomból érkezvén a kazár történelem részét is képezik és Kazária gazdasága, politikai szervezete, hadakozása és nyelvei megértéséhez járulhat hozzá a kavarok jobb megismerése. Másrészt a magyarokhoz csatlakozván közvetíthették ezt a kazár örökséget. Végezetül a magyar törzsszövetséghez kapcsolódva fontos szerepet játszottak annak honfoglalás előtti, majd honfoglalás utáni életében, hadjárataiban. Igaz ez annak ellenére, hogy a kavarok kimutatható, önálló története rövid volt, ami kazáriai felkelésükkel kezdődött, magyarokhoz való költözésükkel folytatódott és a magyarokhoz való, meg nem határozható időben történt teljes asszimilációjukkal végződött. Ennek az idegen etnikumnak a katonai és politikai szerepét vizsgálom a tanulmányban. Nem vagy csak nagyon kevésbé térek ki nyelvi vagy régészeti kérdésekre. Jelen munka bizonyos értelemben újragondolása a kavarokról írt korábbi tanulmányaimnak,¹ és egyben része egy kavarokról szóló teljesebb tanulmánynak s fejezete a magyar törzsszövetségről készülő szintézisnek, könyvnek.

Források a kavarokról

Mindössze két bizonyosan hitelesnek mondható korabeli forrásunk őrizte meg a kavarok nevét és adott hasznos információkat történetükről. Az időben korábbi forrás a *Salzburgi Évkönyvek* folytatása (*Continuatio Annalium Iuvavensium Maximorum*), amely 1921 óta ismert a történeti kutatásban, korábban inkább *Admonti Évkönyvként* említették.² Ez a fontos forrás a 881-es évnél beszámolt egy napfogyatkozásról, majd két háborúról (bellum) vagy inkább csatáról Ostmark (a mai Ausztria) területén, amely a keleti frank birodalomhoz tartozott. A feljegyzés szerint „Az első csatát a magyarokkal [cum Ungris] vívták Wenia-nál, a második csatát a kabarokkal [cum Cowaris] Culmite-nél.”³ Ez a for-

¹ Tóth Sándor László: Kabarok (kavarok) a 9. századi magyar törzsszövetségben. *Századok*, 118. (1984) 92–113. o. (A továbbiakban: Tóth 1984.); vö. még Tóth Sándor László: Levediatól a Kárpát-medencéig. (Szegei Középkortörténeti Könyvtár 14.) Szeged, 1998. (A továbbiakban: Tóth 1998.) 61–78. o., valamint e munka második, némileg átdolgozott kiadását: Tóth Sándor László: Levediatól a Kárpát-medencéig. (Második, javított kiadás.) Budapest, 2011. (A továbbiakban: Tóth 2011.) 53–65. o.

Jelen tanulmány kapcsolódik a szegei egyetemen megtartott 2012. február 22-i tudományos habilitációs előadásomhoz, amely „A kavarok csatlakozása, történeti szerepe a magyar törzsszövetségben” címet viselte.

² Klebel, E.: Eine neu aufgefundenene Salzburger Geschichtsquelle. *Mitteilungen der Gesellschaft für Salzburger Landeskunde*, 61. (1921) 123–143. o. (A továbbiakban: Klebel 1921.)

³ „Sol obscuratus est a tercio usque ad sextam horam. Primum bellum cum Ungaris ad Weniam, secundum bellum cum Cowaris ad Culmite.” A Salzburgi Évkönyv és folytatása kiadására vö.: *Continuatio Annalium Iuvavensium Maximorum*. Red. H. Bresslau. (Monumenta Germaniae Historica. Scriptores XXX/2.)

rás a magyarokkal azonosítható Ungri nép és kavar/kabar szövetségeseik kalandozásáról számolt be. A hadjárat során a két szövetséges nép külön fronton és külön egységekben harcolt a keleti frankok ellen, vélhetően Szvatopluk morva fejedelem szövetségében.⁴

A második forrás a X. század közepén (948–952 között) egybeszerkesztett monumentális görög nyelvű munka, a VII. Konsztantinosz (944–959) bizánci császárhoz kapcsolt mű, amely magyarul *A birodalom kormányzása*, latinul *De administrando imperio* (rövidítve: DAI) címen ismeretes a történeti kutatásban.⁵ A 38–40. fejezet foglalkozik részletesen a türköknek nevezett magyarokkal, és ezen belül külön kisebb fejezet, a 39. caput tárgyalja a kabarok (kavarok) népének történetét. Az elmaradhatatlan és elfogadott álláspont szerint külön forrást jelentő, „tudnivaló, hogy” bevezető⁶ követően a 39. fejezet a következő információkat adja: „Az úgynevezett kabarok a kazárok nemzetségéből valók. És úgy történt, hogy valami pártütés támadt közöttük a kormányzat ellen, és belháború ütven ki, felülkerekedett az előbbi kormányzatuk, és közülük egyeseket lemészároltak, mások pedig elmenekültek, és elmenvén letelepedtek a türkökkel együtt a besenyők földjén, összebarátkoztak egymással és holmi kabaroknak nevezték el őket. Ennek következtében a kazárok nyelvére is megtanították ezeket a türköket, és mostanáig használják ezt a nyelvet, de tudják a türkök másik nyelvét is. Mivel pedig a háborúban legerősebbeknek és legbátrabbaknak mutatkoztak a nyolc törzs közül, és háborúban elől jártak, az első törzsek rangjára emelték őket. Egy fejedelem van náluk, azaz a kabarok három törzsében, aki máig is megvan.”⁷ Ezt a rendkívül érdekes, bár kétségtelenül tömör

Hannoverae–Lipsiae, 1934. (A továbbiakban: MGH SS XXX/2.) 742. o.; *Klebel* 1921. 37. o.; *Schünemann, K.*: Neue Nachrichten über die Ungarn der Landnahmezeit. *Ungarische Jahrbücher*, 2. (1922) (A továbbiakban: *Schünemann* 1922.) 221–222. o. A magyar fordításra lásd: *Tóth Sándor László*: Salzburgi Évkönyv. In: A honfoglalás korának írott forrásai. Szerk. *Kristó Gyula*. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 7.) Szeged 1995. (A továbbiakban: HKÍF) 209. o.

⁴ *Vajay, Szabolcs*: Der Eintritt des Ungarischen Stämmebundes in die europäische Geschichte (862–933). München, 1968. (A továbbiakban: *Vajay* 1968.) 16. o.; *Székely György*: Törzsek alkonya – népek születése (Közép- és Kelet-Európa a magyar honfoglalás után). *Századok*, 110. (1976) 3. sz. (A továbbiakban: *Székely* 1976.) 416. o.; *Györffy György*: A kabar kérdés. *Forrás*, XV. (1983) (A továbbiakban: *Györffy* 1983.) 20. o. Lásd továbbá kevés módosítással ugyanez (amit idézni fogok): *Györffy György*: A kabar kérdés. (A továbbiakban: *Györffy* 1990a.) In: *Györffy György*: A magyarság keleti elemei. (A továbbiakban: *Györffy* 1990.) 84. o.; *Czeglédy Károly*: A IX. századi magyar történet főbb kérdései. (A továbbiakban: *Czeglédy* 1985a.) In: *Uő*: Magyar őstörténeti tanulmányok. Budapest, 1985. (A továbbiakban: *Czeglédy* 1985.) 55. o.; *Bowlus, C. R.*: Franks, Moravians, and the Magyars. The Struggle for the Middle Danube, 788–907. University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 1995. (A továbbiakban: *Bowlus* 1995.) 237–238. o.; *Kristó Gyula*: Levedi törzsszövetségétől Szent István államig. Budapest, 1980. (A továbbiakban: *Kristó* 1980.) 149. o.; *Kristó, Gyula*: Hungarian History in the Ninth Century. Translated by *Novák, György*. Szeged, 1996. (A továbbiakban: *Kristó* 1996.) 150. o.; *Kristó Gyula*: Honfoglaló magyarok, magyar honfoglalás. Budapest, 1996. (A továbbiakban: *Kristó* 1996a.) 85. o.; *Tóth Sándor László*: A honfoglalás előtti magyar kalandozások. *Hadtörténelmi Közlemények*, 109. (1996) 4. sz. (A továbbiakban: *Tóth*: HK 1996.) 8–10. o.; *Bóna István*: A magyarok és Európa a 9–10. században. Budapest, 2000. (A továbbiakban: *Bóna* 2000.) 13.; *Vékony Gábor*: Magyar őstörténet – magyar honfoglalás. Budapest, 2002. (A továbbiakban: *Vékony* 2002.) 184. o.; *Makk F.*: Vom mythischen Vogel Turul bis zum Doppelkreuz. Übersetzen von Schäfer, T. Gabriele Schäfer Verlag, 2012. (A továbbiakban: *Makk* 2012.) 17. o.

⁵ A bizánci mű elemzésére vö.: *Bury, J. B.*: The treatise De administrando imperio. *Byzantinische Zeitschrift*, 14. (1906) (A továbbiakban: *Bury* 1906) 517–577. o.; *Moravcsik, Gyula*: Byzantinoturcica I–II. Berlin, 1983.³ (A továbbiakban: *Moravcsik* 1983.) II. k. 356–389. o.; *Constantine Porphyrogenitus*: De administrando imperio. Vol. 2. Commentary. Ed. *Jenkins, R. J. H.*, London, 1962. (A továbbiakban: Commentary.)

⁶ Minden új információt ez a kifejezés előz meg, „tudnivaló, hogy”, (görögül: „jsteon oti” vagy „oti”), vö.: *Bury* 1906. 538–539. o.; *Grégoire, H.*: Le nom et l’origine de Hongrois. *Zeitschrift der Deutschen Morganländischen Gesellschaft*, 91. (1937) (A továbbiakban: *Grégoire* 1937.) 630–642. o.; *Deér József*: A IX. századi magyar történet időrendjéhez. *Századok*, 79–80. (1945–1946) (A továbbiakban: *Deér* 1945.) 11–12. o.; *Moravcsik* 1983. I. k. 211. o.

⁷ A DAI 39. fejezetére, görög szövegére és magyar fordítására vö.: *Biborbanszületett Konstantin*: A birodalom kormányzása. A görög szöveget ford. *Moravcsik Gyula*. Budapest, 1950. (A továbbiakban: DAI 1950.) 174–175. o.; újabb kiadása, amit idézni fogok, *Olajos Terézia* bevezető tanulmányával jelent meg. Budapest, 2003. (A továbbiakban: DAI 2003.) 174–175. o. Vö.: még *Moravcsik Gyula*: Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai. Budapest, 1984. (A továbbiakban: AMTB.) 46. o.; angol és görög nyelvű kiadására vö.: *Constantine Porphyrogenitus*: De administrando imperio. Greek text edited by *Gy. Moravcsik*. English

híradást a bizánci császár megismételte sűrített formában a 40. fejezetben, amely *A kabarok és türkök törzseiről* címet kapta. Ebben megemlítette, hogy „első a kabaroknak a kazároktól elszakadt előbb említett törzse.” Majd a törzsnév-lista után és a bolgárok ellen bizánci szövetségben vezetett háború leírása előtt azt olvashatjuk, hogy „így egymással összeolvadván, a kabarok a türkökkel a besenyők földjére telepedtek le.”⁸ Ezt követi a Bölcs Leó bizánci császárral (886–912) szövetségben vezetett, 894–896-ra keltezhető bolgár háború, majd a bolgár–besenyő szövetség támadása a magyarok ellen és a magyarok letelepedése (honfoglalása) a morvák földjén. E két forrás, a latin nyelvű *Salzburgi Évkönyv* 881-es híradása, és a DAI 948–952 közt lejegyzett, de zömében korábbi időre vonatkozó részletesebb, de kronológiai és más szempontból is bonyolultabb tudósítása jelenti a kazár-kavar (nép)csoporthoz vonatkozó primér forrásbázist, amelyre következtetéseinket alapozni lehet. Ezekon kívül a történeti kutatás más forrásokat is próbált felhasználni a kavarok/kabarok története kapcsán, illetve azonosította őket más néven szereplő népekkel. Ezeket a forrásokat azonban nem tekinthetjük primér kútfőeknek, és a hozzájuk kapcsolódó feltevések sem jártak biztos eredménnyel. Számbavételük, felsorolásuk alól bizonyos fokig felment Uhrman Iván kitűnő tanulmánya,⁹ illetőleg a kabar törzsekről szóló részben majd röviden kitérek ezekre.

A kazáriai polgárháború, a kavar felkelés lehetséges okai

Első fontos kérdés, hogy mi váltotta ki a kavar népcsoport felkelését, amely rövidnek tűnő „önálló” történetük kezdetét jelentette. Egyetlen forrásunk e vonatkozásban is Konsztantinosz, aki a DAI már idézett 39. fejezetének legelején közölt egy tömör tudósítást erről. Eszerint „úgy történt, hogy valami pártütés támadt közöttük a kormányzat ellen, és belháború ütven ki, felülkerekedett az előbbi kormányzatuk, és közülük egyeseket lemészároltak, mások pedig elmenekültek, és elmenvén letelepedtek a türkökkel együtt... ”¹⁰ A problémát az okozza, hogy bár a DAI beszámol röviden a kazáriai belháborúról és kimeneteléről is, de nem közli okát. A bevonható források közül sem a kazárokról szóló muszlim tudósítások, sem pedig az ún. kazár levelezés József kazár kagán és Ibn Saprut hispániai zsidó előkelő között nem utaltak semmiféle felkelésre. A történeti kutatás hitelt adott Konsztantinosz szövegének a kazáriai felkelést illetően. Csak egy kutató kérdőjelezte meg ezt az információt. James Howard-Johnston nézete szerint Konsztantinosz magyar vonatkozású híradásaiból csak egyetlen dolog vitatható, hogy „a kavarok lázadók és nem pedig a kaganátus ügynökei voltak.”¹¹ Nézete szerint ez egy „hihetetlen történet, tekintve az egyértelmű tanúbizonyságot, hogy a kazárok az eseményeket irányították mindkét csoport egyesülése előtt és után, és minden okuk meg volt arra, hogy ellenezzék a birodalmukhoz közeli területen a legyőzött és bizonytalanságban álló lázadók által kiépített hatalmat.”¹² Szerinte a lázadás történetét akkor találta ki a kazár/kabar eredetű magyar

translation by Jenkins, R. J. H. Washington DC, 1967. (A továbbiakban: DAI 1967.) 174–175. o.; HKÍF 126–127. o.; A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. S. a. r. Györffy György. Budapest, 1975.² (A továbbiakban: MEH) 120. o.; a fejezet értelmezésére összefoglalóan lásd: Commentary, 149–150. o.

⁸ A 40. fejezet híradására: DAI 40/3–4, és 40/6–7, vö.: DAI 2003. 174–175. o.; HKÍF 127–128. o.; értelmezésére: Commentary 150. o.

⁹ Uhrman Iván: IULUS REX. A gyula-dinasztia, a kabarok és Szent István intelmei. *Hadtörténelmi Közlemények*, 116. (2003) (A továbbiakban: Uhrman 2003.) 270–273. o.

¹⁰ DAI 39/3–6, vö.: DAI 2003. 174–175. o.

¹¹ Howard-Johnston, J.: Byzantine sources for Khazar history. (A továbbiakban: Howard-Johnston 2007.) In: The world of the Khazars. New perspectives. Selected papers for the Jerusalem 1999. International Khazar Colloquium hosted by the Ben Zvi Institute. Eds. Golden, P. B. – Ben-Shammai, H. – Róna-Tas, A. Leiden–Boston, 2007. (A továbbiakban: Golden – Ben-Shammai – Róna-Tas 2007.) 187. o.

¹² Howard-Johnston 2007. 188. o.

uralkodó dinasztia, miután a IX. század végén kiszabadult a kazár ellenőrzés alól.¹³ Előtte a kazár népszervezés eszközeiként a kavarok a kazár birodalom által kétféle osztott magyarság nyugati csoportjának élére kerültek.¹⁴ Ez az egyébként logikusnak tűnő vélemény ellentmond azonban az egyetlen rendelkezésünkre álló forrásunknak, ami világosan szól egy lázadásról vagy felkelésről (ἰκποστασία), amit levertek. Így Howard-Johnston szkeptizise nem tűnik kellőképpen indokoltnak. Várady László elfogadta a konsztantinoszi híradás felkelésre vonatkozó információit, de hagyományos értelmezését megkérdőjelezte. Várady szerint a belviszály dimenzióját szűkebben kell értelmezni, a bizánci császár szövege nem egész Kazáriára kiterjedő és a kagánnal szembeni felkelésre vonatkozik, hanem csak egy kisebb kazár közösségre, a későbbi kabarokra értendő. Tehát egy relatíve kisebb közösségen, a kazár-kabarokon belül, viszonylag kisebb mértékű viszályról van szó és nem a Kazár Birodalom makro-közösségen belüli lázadásról. Álláspontja szerint a IX. század második felének kazár nagyhatalmával szemben – e vonatkozásban nézete rokon Howard-Johnston szkeptikus nézetével – a kabarok aligha idézhették volna elő a fennálló kagáni kormányzat bukását és az előző kormányzat újbóli hatalomra jutását.¹⁵ Várady úgy vélte, hogy a félreértés abból eredt, hogy a kabarokat Konsztantinosz a kazárok nemzetségéből eredeztette, s bár a felkelésre vonatkozó kijelentései nem a kazárokról és a kagánról, hanem a kabarokról szóltak, a kutatást ez félrevezethette.¹⁶ Várady hipotézise értelmében Kazária egy részén, a kabar közösségen belül két párt közötti viszály folyt. Az ellenzék magához ragadta a hatalmat, mire a régebbi rendszer, az előző vezetés hívei polgárháborút robbantottak ki, de a véres küzdelemben alulmaradtak. A kagán és Kazária többi törzse semleges maradt ebben a 'kabar' belháborúban, amelynek végén a vesztes párt elhagyta Kazáriát, és a magyarokhoz csatlakozott.¹⁷ Míg Várady Kazárián belül egy helyi belvillongásnak, belviszálynak tekintette a kabar felkelést, addig Golden nagyobb, birodalmi dimenziót és jelentőséget tulajdonított a kabar polgárháborúnak és feltételelesen több belviszályt is feltételezett. Szerinte más nomád és félnomád birodalmakhoz hasonlóan „voltak belső feszültségek, amelyek tükröződtek néhány nemzetség és törzs centrifugális tendenciáiban.” Kazária „elbukott, a kabar polgárháború, és talán más feljegyzetlen belső viszály eredményeképpen.”¹⁸ Úgy vélem, hogy a kazáriai felkelés megkérdőjelezése vagy leszűkítése egy kazáriai népcsoporton belüli küzdelemre nem indokolt, akkor sem, ha a konsztantinoszi szöveg az utóbbi értelmezésre ad némi lehetőséget.

A felkelés okainak vizsgálatakor a kutatók próbálták Kazária történetéből, a kazár berendezkedés sajátosságaiból megfejteni a kabarok megmozdulását.¹⁹ Leggyakrabban a valóban érdekes és unikumnak számító vallásváltáshoz kapcsolták a kazáriai belháborút.²⁰ A kazár vezetőréteg – vélhetően politikai okokból is – a muszlim Arab Birodalom és a keresztény Bizánci Birodalom között, azok politikai befolyásának elkerülése miatt

¹³ Uo. Megjegyzendő, hogy a hasonló nézetet valló Várady Lászlóra hivatkozik a szerző az Árpád-dinasztia kazár/kabar eredete kapcsán.

¹⁴ *Howard-Johnston* 2007. 190. o.

¹⁵ *Várady, László*: Revision der Ungarn-Image von Konstantinos Porphyrogenetos. Textanalysen und Reinterpretation zu den Aussagen des Konstantinos Porphyrogenetos über die Politikgeschichte der Ungarn. *Byzantinische Zeitschrift*, 82. (1989) (A továbbiakban: *Várady* 1989.) 33. o.

¹⁶ Uo.

¹⁷ *Várady* 1989. 32–34. o.

¹⁸ *Golden, P. B.*: The Khazars. In: *Uő*: The Peoples of the South Russian steppes. In: *The Cambridge History of Early Inner Asia*. Ed. by *Sinor, D.* Cambridge, 1990. (A továbbiakban: *Golden* 1990.) 269. o.

¹⁹ A kazáriai felkelés okainak rövid áttekintésére vö.: *Tóth Sándor László*: Birodalmak, államok és népek a IX. századi Kelet-Európában. *Életünk*, 1996/6–7. sz. (A továbbiakban: *Tóth*: *Életünk*, 1996.) 578–579. o.

²⁰ Legutóbb összefoglalóan, további irodalommal *Golden, P. B.*: The Conversion of the Khazars to Judaism. (A továbbiakban: *Golden* 2007.) In: *Golden – Ben-Shammai – Róna-Tas* 2007. 123–162. o.

egy harmadik vallást, a zsidó vallást választotta.²¹ A kutatók többsége szerint a zsidó hitre való áttérés válthatta ki a kazáriai polgárháborút. Árnyaltabb megfogalmazás szerint ugyan József kagán vitatott hitelű levele alapján az első áttért kazár uralkodó Bulan volt, de a hitet harmadik leszármazottja, Obadiah (Abdiás) erősítette meg.²² Ennek alapján feltételezték, hogy közvetlen vagy közvetett módon a judaizmus felvétele vagy Obadiah kagán tevékenysége, hogy államvallássá tegye a zsidó vallást, kiválthatta a kazáriai polgárháború kitörését.²³ E hipotézisen belül jobbra elfogadott az álláspont, hogy nem a szigorúbb karaim/karaita irányzatot (amely csak Mózes öt könyvét, a Tórát fogadta el), hanem az orthodox rabbinista/talmudista irányzatot fogadta el a kagán és Kazária uralkodó rétege.²⁴ A kazár áttérést, amely esetleg több szakaszban ment végbe, XI. századi héber források alapján vagy 740–760-ra²⁵ vagy 760–770-re²⁶ tették. Felmerült az arab Maszúdi (al-Masudi) alapján 800 körüli időpont, mivel szerinte Harun al-Rasid (786–809) kalifa uralkodása alatt történt a kazároknál a zsidó vallás felvétele.²⁷ Az áttérés kapcsán többen is a 830-as évekre gondoltak. Újabbban ezt az iszlám mintára vert kazár, Mózes feliratú dirhemek erősíthetik, amelyeket 837/838-ra kelteztek.²⁸ Legkétségtelenebbre a keresztény források, a Konstantin-Cyryll legenda alapján 860–861-re datálták. Ekkor a bizánci követség tagjaként Konstantin-Cyryll egy hitvitáról számolt be, melynek alapján feltehető, hogy ekkortájt térhettek csak át a kazárok, pontosabban a kagán és egyes vezérei a zsidó hitre.²⁹ A kutatásban a kavaroakat pogányoknak tartották, akik éppen a zsidó vallás felvétele miatt lázadtak fel a zsidó uralkodóosztállyal szemben.³⁰ Más nézet a kavaroakat karaita irányzatot követőknek tekintette, akik fellázkodtak az ortodox, talmudista hitű kormányzat el-

²¹ A kazárok áttéréseinek okaira *Vásáry István*: A régi Belső-Ázsia története. (Magyar Őstörténeti Könyvtár 7.) Budapest, 1993. (A továbbiakban: *Vásáry* 1993.) 144. o.; *Tóth*: Életünk, 1996. 576–577. o.

²² *Кокочов П. К.*: Еврейско-хазарская переписка в X веке. Ленинград, 1932. (A továbbiakban: *Кокочов* 1932.) Főleg: 80. o. Az ún. kazár levelezés német nyelvű fordítására: *Pletnjowa, S. A.*: Die Chasaren. Mittelalterlichen Reich an Don und Wolga. Leipzig, 1978. (A továbbiakban: *Pletnjowa* 1978.) 147–162. o. Főleg: 159–160. o.; a forrás értékelésére vö.: *pl. Golden, P. B.*: Khazar Studies. A historico-philological inquiry into the origins of the Khazars. I–II. Budapest, 1980. (A továbbiakban: *Golden* 1980.) 133–134. o.; *Róna-Tas, András*: Hungarians and Europe in the Early Middle Ages. An Introduction to Early Hungarian History. Central European Press, 1999. (A továbbiakban: *Róna-Tas* 1999.) 232. o.

²³ *Артамонов, М. И.*: История Хазар. Ленинград, 1962. (A továbbiakban: *Артамонов* 1962.) 324–330. o.; *Dunlop, D. M.*: The History of the Jewish Khazars. Princeton, New Jersey, 1954. (A továbbiakban: *Dunlop* 1954.) 116–170., 203. o.; *A. P. Новоселцев*: Хазарское государство и его роль в истории восточной Европы и Кавказа. Москва, 1990. (A továbbiakban: *Новоселцев* 1990.) 144–154. o.

²⁴ *Róna-Tas* 1999. 232. o.

²⁵ *Артамонов* 1962. 324–334. o.

²⁶ *Schönebaum, H.*: Zur Kabarenfrage. In: Aus der byzantinischen Arbeit der DDR. Bd. I. Hrsg. von *Irmscher, J.* Berlin, 1957. (A továbbiakban: *Schönebaum* 1957.) 143–144. o.

²⁷ 740-re tette az áttérés első szakaszát, 800-ra a rabbinikus irányzat felvételét. Vö.: *Dunlop* 1954. 170. o.; *Pletnjowa* 1978. 128. o.; *Róna-Tas* 1999. 232. o. Az áttérés első két szakaszát, 730-ra és 799–809-re tette: *Pritsak, O.*: The Khazar Kingdom's Conversion to Judaism. *Harvard Ukrainian Studies*, II. (1978) (A továbbiakban: *Pritsak* 1978.) 278–280. o.

²⁸ Az áttérés harmadik, polgárháborúhoz vezető fázisára 837–843 között: *Pritsak* 1978. 278–280. o. 835–840 közé tette az áttérést: *Ludwig, D.*: Struktur und Gesellschaft des Chazaren Reiches im Licht des schriftlichen Quellen. Westphälischen Wilhelms-Universität zu Münster, 1982. (A továbbiakban: *Ludwig* 1982.) 160–163. o., az áttéréssel kapcsolatban, a „Mózes, Isten küldötte” feliratú, 837/838-ra keltezett kazár dirhemekre legújabbban vö.: *Golden* 2007. 156. o.

²⁹ A 860/61 körüli áttérésre vö.: *Gyóni Máttyás*: Kalizok, kazárok, kabarok, magyarok. *Magyar Nyelv*, 34. (1938) (A továbbiakban: *Gyóni* 1938.) 161–163. o.; *Györffy* 1990a. 86. o., 850/860-ra tette: *Hosocelev* 1990. 144–154. o., legújabbban: *Zuckerman, C.*: On the Date of the Khazars' Conversion to Judaism and the Chronology of the Rus Kings Oleg and Igor. *Revue des Études Byzantines*, 53. (1995) (A továbbiakban: *Zuckerman* 1995.) 252–253. o.

³⁰ *Hóman Bálint – Szeffü Gyula*: Magyar Történet I. Írta *Hóman Bálint*. Budapest, 1935. (A továbbiakban: *Hóman* 1935.) 69. o.; *Hóman Bálint*: Szent István. Budapest, 1938. (A továbbiakban: *Hóman* 1938.) 41. o.; *Fodor István*: Néhány régészeti észrevétel Kelet-Magyarországról. In: Régészeti tanulmányok Kelet-Magyarországról. Farkas József közreműködésével szerk. *Németh Péter*. Debrecen, 1986. (A továbbiakban: *Fodor* 1986.) 106. o.; *Fodor István*: Magyarország története I. Őstörténet és honfoglalás. Budapest, 2009. (A továbbiakban: *Fodor* 2009.) 57. o.

len.³¹ Egy másik radikális hipotézis éppen a kavarakat vélte zsidó vallásúaknak, akiknek konfliktusai voltak a pogány kazárokkal, illetőleg Obadiah talmudista irányzatú vallási reformjával.³² A vallási magyarázatok között szerepelt az is, amelyik szerint a kavarak muszlimok voltak vagy „legalábbis muszlim katonai arisztokrácia irányítása alatt álltak.” Ez a teória a polgárháborút a judaizmust valló uralkodó osztály és a kazáriai muszlimok közötti viszályhoz, valamint Kazária és a muszlim Kalifátus közötti 850-es évekbeli viszályhoz kapcsolta.³³

Más, nem vallási magyarázatok is születtek a kazáriai polgárháborúra. Az egyik etnikai konfliktust keresett a kavár felkelés hátterében. A kavarakat bolgároknak vagy khorezmieknek tekintették, akik fellázadtak az uralkodó etnikum, a kazárok ellen.³⁴ Macartney feltételezte, hogy „a kavarak magyarokhoz való csatlakozását a hadsereg és a helyi hatóságok közti versengés eredményezte”. E teória szerint a kavarak türk zsoldosok voltak a kagán szolgálatában, akik fellázadtak és vereségük után a határokon túl menekülve a magyarokhoz csatlakoztak.³⁵ Egy érdekes, bár túlságosan is merész hipotézis a kazár kettős királyság intézményével hozta kapcsolatba a kavár elszakadást. Eszerint konfliktus alakult ki a szakrális kagán és a tényleges uralkodó, a bég között. E küzdelemben a kavarak „a kagán párthívei voltak, akinek hatalmát a bég megnyirbálta, és aki vissza akarta állítani hatalmát, de veszített.”³⁶ Végül azt az elméletet kell megemlítenünk, amelyik talán legközelebb állhat a történeti valósághoz és a kazár birodalom szerkezetéből indul ki. Golden nézete szerint „a nomád birodalmak, mint amilyen a kazár, konglomerátumok, és gyakrabban centrifugális erőkből állnak. A császár [Konsztantinosz: T. S. L.] által megrajzolt kép tipikus, egy nomád államból törzsek kiválása. A vesztes fél eltávolodik a törzsszövetségből és egy másikhoz csatlakozik.”³⁷ Golden más művében úgy fogalmazott, hogy a „kazár törzsszövetség belső nehézségeket tapasztalt”, és ennek „egyetlen biztos tanúsága a kavarok felkelése és elszakadása a IX. század elején.”³⁸ Golden szerint Kazária meggyengülésének egyik látható jele volt a kavar felkelés.³⁹ Golden nézetét elfogadva Kristó Gyula is hangoztatta, hogy a „nomád birodalmakon belül gyakoriak a pártütések, kiválások, ilyenek kell tekinteni a kavarak kiválását is, s ennek okát a belső hatalmi viszonyokban kell keresni.”⁴⁰ Róna-Tas András szerint a kagán képviselte központi hatalommal szemben a kavarak a gyengülő törzsszövetségi érdekeket védelmezték, és „vereségük után elhagyták a birodalmat.”⁴¹ Ahogy arra már utaltam,

³¹ *Vékony Gábor*: A kazár kérdés. A kazárok és a zsidóság I–II. *Életünk*, 30. (1992) 915–938., 1034–1046. o. (A továbbiakban: *Vékony* 1992.)

³² *Tolszov, Sz. P.*: Az ősi Khorezm. Budapest, 1950. (A továbbiakban: *Tolszov* 1950.) 226–233. o.; *Schönebaum* 1957. 143–144. o. Bírálataikra vö.: *Golden* 1980. 138. o.

³³ *Boba, Imre*: Nomads, Northmen and Slavs. Eastern Europe in the Ninth Century. Wiesbaden, 1967. (A továbbiakban: *Boba* 1967.) 115–117. o.

³⁴ A kavarakat bolgároknak tekintette *Fodor István*: A magyar–bolgár–török kapcsolatok történeti hátteréről. In: Bolgár tanulmányok. Szerk. *Darkó Imre*. (Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Közleményei 37.) Debrecen, 1980. (A továbbiakban: *Fodor* 1980.) 20. o. Khorezmiekre lásd: *Tolszov* 1950. 226–233. o.; *Schönebaum* 1957. 143–144. o.

³⁵ *Macartney, C. A.*: The Magyars in the Ninth Century. Cambridge, 1930. (A továbbiakban: *Macartney* 1930.) 1930. 133. o. Hasonlóan: *Bálint Csanád*: A honfoglaláskori lovastemetkezések. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyvei, 1971/2. (A továbbiakban: *Bálint* 1971.) 100–102. o.

³⁶ Ezt a teória alapvetően A. Krymskyi nevéhez fűződik. Nem publikált elméletét hivatkozással kifejtette: *Pritsak, O.*: Yowär und Käwar Kāwar. *Ural-Altäische Jahrbücher*, 36. (1965) (A továbbiakban: *Pritsak* 1965.) 383. o., az elmélet elvetésére és kritikájára: *Golden* 1980. 138. o.

³⁷ *Golden* 1980. 135–136. o.

³⁸ *Golden* 1990. 268. o.

³⁹ *Golden, P. B.*: An Introduction to the History of the Turkic Peoples. Ethnogenesis and State-Formation in Medieval and Early Modern Eurasia and the Middle East. Wiesbaden, 1992. (A továbbiakban: *Golden* 1992.) 243. o.

⁴⁰ *Kristó* 1996a. 54. o.

⁴¹ *Róna-Tas András*: A honfoglaló magyar nép. Budapest, 1996. (A továbbiakban: *Róna-Tas* 1996.) 295. o.

Várady László szintén hatalmi harcból vezeti le a polgárháborút, két „párt” viszályából, csak ez szerinte a soknemzetiségű Kazár Birodalom kabar népségén belül zajlott le, arra korlátozódott.⁴²

A kazáriai polgárháború okaira vonatkozó feltevések kapcsán hangsúlyoznám, hogy elsődleges forrásunk, Konsztantinosz császár nem tért ki arra, miért tört ki a felkelés. Kézenfekvő az a felfogás, amit Golden képvisel, hogy „ha a polgárháborút, amely előidézte a kabarok menekülését a magyarokhoz, vallási viszály váltotta volna ki, valamelyik forrásunk említette volna.”⁴³ A források hallgatása azonban nem egyértelmű bizonyíték a vallási motívum ellen. Így Róna-Tas András megfogalmazása szerint „nem zárható ki az a lehetőség sem, hogy „a kavarok csatlakozása nem volt független a kazár vezető rétegnek a zsidó hitre való áttérésétől”, de „csak áttételesen lehetett köze” ennek a „kavarok kiválásához”, mert a „fordulat hatalmi és politikai érdekeket sértett.”⁴⁴ Hasonlóan óvatos álláspontot foglalt el Fodor István is, aki szerint a kabarok a „vallási és politikai reformok ellen léphettek fel,” illetve elsősorban a „központi hatalom megerősítése, a törzsi vezetők hatalmának megnyirbálása készítette őket lázadásra.”⁴⁵ Ibn Ruszta kortárs híradása fontos ebben a kérdésben, amely szerint zsidó vallású a kagán, az j.sad és „azok, akik a vezérek és a nagyok közül hajlandók erre”, míg „a többiek vallása hasonló a türkökéhez.”⁴⁶ Ez alapján feltehető, hogy Kazária vezető rétege, vagy inkább csak egy része zsidó vallású volt, de a többség a pogány türk ősvallást követte. Tudunk továbbá muszlim és keresztény kisebbségről is.⁴⁷ Így, ismervén a nomád birodalmak struktúráját, a vezetőréteg, az uralkodó törzsek/nemzetségek áttérése nézetem szerint aligha járhatott olyan súlyos következményekkel, amelyek önmagukban elégséges lehettek volna egy polgárháború kiváltásához. A felkelés etnikai okai sem bizonyíthatóak, mert Konsztantinosz szerint „a kavarok a kazárok nemzetségéből [genea] valók.”⁴⁸ Ez a passzus utalhat arra, hogy a kavarok kazárok voltak, ugyanakkor arra is, hogy a kazár birodalomhoz tartozván viselték a kazár nevet. Kétségtelen, hogy Kazária steppei birodalomként sok népet, etnikumot, illetve törzset foglalt magában (bolgárok vagy onogurok, szabírok, alánok, kaukázusi hunok). Így voltaképpen majdnem lehetetlen meghatározni, hogy vajon a kavarokat azért hívták-e kazároknak korábban, mert a Kazár Birodalomhoz tartoztak, vagy pedig ’valódi’ kazárok voltak.⁴⁹ Egyetérthetünk azzal a Golden által is megfogalmazott állásponttal, hogy a bizánci híradásból „úgy tűnik, hogy a kabarok nem különböztek a többi kazártól a felkelés előtt.”⁵⁰ Nem tartom tehát valószínűnek azt a Pritsak által megfogalmazott feltevést, hogy a kavarok egy meghatározott csoportot alkottak volna a kazár törzsszövetségén belül, amelynek már ekkor saját neve (Pritsagnál: Yubar/Yuwar) is lett volna.⁵¹ Az

⁴² Várady 1989. 32–34., 55. o.

⁴³ Golden 1980. 135. o.

⁴⁴ Róna-Tas 1996. 273–274. o.; Róna-Tas 1999. 329., 348. o.; Róna-Tas, András – Berta, Árpád: West Old Turkic Loanwords in Hungary I–II. Wiesbaden, 2011. (A továbbiakban: Róna-Tas – Berta 2011.) I. k. 35. o.

⁴⁵ Fodor István: Kazárok és kabarok. (A továbbiakban: Fodor 1988.) In: Magyarára lett keleti népek. Szerk. Szombathy Viktor – László Gyula. Budapest, 1988. 92. o., ehhez hasonlóan: Fodor 1986. 106. o.

⁴⁶ Ibn Ruszta híradására vö.: Kmoskó Mihály: Mohamedán írók a steppe népeiről. Földrajzi irodalom I/1. (Magyar Östörténeti Könyvtár 10. Szerk. Zimonyi István.) Budapest, 1997. (A továbbiakban: Kmoskó 1997.) 204. o.; MEH 90. o. (Czeplédy Károly)

⁴⁷ Czeplédy Károly: Az Árpád-kori mohamedánokról és neveikről. (A továbbiakban: Czeplédy 1985b.) In: Czeplédy 1985. 101–102. o.; Tóth 1984. 110. o.; Tóth 2011. 55. o.

⁴⁸ DAI 39/2, vö.: DAI 2003. 174–175. o.; az angol fordítás szerint „the Kabaroi were of the race [genea] of the Khazars”, vö.: DAI 1967. 174–175. o.

⁴⁹ Kazária soknemzetiségű voltára és népeire lásd: Togan, Z. V.: Völkerschaften des Chazarenreiches im Neunten Jahrhundert. In: Kőrösi Csoma Archivum III. Budapest, 1941–1943. (A továbbiakban: Togan 1943.) 40–76. o.; Ludwig 1982. 69–111. o.; a kavarok feltehető etnikai tarkaságára vö.: pl. Fodor 2009. 61. o.

⁵⁰ Golden 1980. 135. o.; hasonlóképpen: Kristó 1980. 150. o.; Kristó 1996a. 54. o.

⁵¹ Pritsak 1965. 381–382. o.

a hasonlóképpen radikális és kevésbé alátámasztott hipotézis sem igazolható, amelyet Krymskyi fogalmazott meg és Pritsak elfogadott, ti. hogy a kavarak a tényleges uralkodó (bég) ellen léptek fel a szakrális uralkodó, a kagán érdekében. Konsztantinosz császár leírása értelmében a felkelés a 'vezetés', 'kormányzat' (ἀρχή), vagy 'korábbi kormányzatuk', 'korábbi vezetésük' (πρώτη ἀρχή) ellen irányult. Ludwig jogosan jegyezte meg, hogy „nem világos, mit értett Konstantinos császár” a 'próté arkhé' kifejezésen, és voltaképpen „minden további interpretáció spekulációkhoz vezethet.”⁵² E jogos szkepszis ellenére úgy vélem, hogy értelmeznünk kell, milyen hatalom (arkhé) ellen irányulhatott a felkelés. Ha ezt Kazárián belül értelmezzük, akkor sem következtethetünk két külön, egymással szemben álló hatalomra. Az 'arkhé' vagy 'próté arkhé' ugyanis véleményem szerint ugyanarra a kormányzatra vonatkozik, a hierarchia csúcsára. Ebből a szempontból a 'korábbi kormányzat' fordítás, értelmezés félrevezető lehet. Itt a kifejezés nem feltétlenül időbeliséget jelölhet, hanem a 'hatalmat', illetve az 'első hatalmat' a kazár törzsszövetségben belül. Ezért a kifejezés Kazária első méltóságára, magára a kagánra vonatkozatható. Tehát a kagán uralmával szemben tört ki a felkelés, ebben a vonatkozásban a felkelést a zsidó vallás felvételével összekapcsoló kutatóknak igaza volt. A kagán mellett a második méltóság, a tényleges uralkodó, a bég (J.sad) is beleérthető a megfogalmazásba, hiszen ez a két méltóság együttesen jelentette a kazár birodalom vezetését ebben az időszakban.⁵³ Utóbbi igazolhatja, hogy éppen a IX. század 30-as éveiben, 838 táján e két kazár vezető, a kagán és a bég küldött követet Theophilosz császárhoz (829–842), hogy megkérjék őt egy vár felépíttetésére (Sarkel) a Don mellett.⁵⁴ Kevésbé valószínű Várady László már idézett szellemes kombinációja, hogy a kazár törzsszövetségben belüli csoport, a kavarak vezetésére vonatkozna ez a passzus és a kavarak első méltóságára vonatkozó belharcról lenne szó.⁵⁵ E hipotézis leszűkíti pusztán filológiai alapon a passzus értelmezését. Tény, hogy a konsztantinoszi szöveg más passzusaihoz hasonlóan bizonytalan a vonatkozási rendszer; ti. hogy ki tekintendő a kazár kavarak szempontjából az 'első hatalomnak': a Kaganátus feje vagy saját kabar törzseik feje(i). A kérdésre az a legvalószínűbb válasz, hogy a magyarokhoz való csatlakozásuk előtt Kazáriában Kazária arkhónja, a kagán lehetett a három kavar/kabar törzs számára is az 'első hatalom', és csak a Kazáriából való emigráció után, a magyarokkal való letelepedés után válhatott számukra 'első hatalom-má' a három kavar törzs közös fejedelme, a kavar arkhón.

Mi lehetett tehát a kavar felkelés oka? Véleményem szerint a kazáriai polgárháború legvalószínűbb oka politikai jellegű volt, tipikus és általános felkelés egy nomád birodalmon, törzsszövetségben belül. Ennek konkrét okát a bizonyosság igényével nem lehet kideríteni források hiányában. Úgy gondolom, hogy mind a vallási, mind az etnikai magyarázat erősen vitatható. A felkelés célját illetően is csak feltevéseink lehetnek. Lehetségesnek tartottam és tartom, hogy a kavarak törekedhettek a hatalom megszerzésére, nem pusztán valamilyen sérelmek (vallási, etnikai) által kirobbant polgárháborúra gondolhatunk. Ha ez a feltevés helyes, komoly mozgalomról beszélhetünk, hiszen legalább három „igazi”, előkelő (Adelstämme) kazár törzs részvételét valószínűsíthetjük.⁵⁶ Értelemszerű-

⁵² Ludwig 1982. 109. o.

⁵³ Golden 1980. 138. o.; Tóth 2011. 56. o.

⁵⁴ DAI 2003. 182–183. o.

⁵⁵ Várady 1989. 133–135., 155. o.

⁵⁶ Pritsak megkülönböztet négy fokozatot a törzsszövetségben belül: első szinten vezértörzset (Führerstamm) és nemes törzseket (Adelstämme), második szinten rokon törzseket (Rassenverwandten Stämme), akik szabadon csatlakoznak és megtartják vezetőjüket, harmadik szinten vazallus népeket, akik adót fizetnek (Vasallen Völker) és végül negyedik szinten a szolgatörzseket (Sklavenstämme). Vö.: Pritsak, O.: Stammesnamen und Titulaturen der Altaischen Völker. *Ural-Altäische Jahrbücher*; XXIV. (1952) (A továbbiakban: Pritsak 1952.) 52–53. o.

en a fennálló kormányzat, a kagán és a bég képviselte hatalom megdöntése lehetett a cél. Feltehető, hogy a kavar felkelés sikere esetén radikálisan új Kaganátust hozott volna létre új vezértörzsekkel.

A kazárai polgárháború hadtörténeti vonatkozásai

A kazárai polgárháborút, a kavarak felkelését lényegében csak politikatörténeti szempontból vizsgálták, fentebb említett okait keresték, illetve – ahogy arra majd kitérek – kronológiailag is próbálták behatárolni, de szinte egyáltalán nem elemezték hadtörténeti szempontból. Most a hiányt igyekszem pótolni, amennyire szűkös forrásaink ezt megengedik.

Mindenekelőtt kísérletet kell tennünk arra, hogy meghatározzuk, milyen erőviszonyokkal számolhatunk a „pártütés” (□ποστασία) miatt kitörő kazár „belháborúban” (πολέμου □μφυλίου),⁵⁷ milyenek voltak az erőviszonyok a kazár vezetés és a felkelők között. A nagyhatalmú és hosszú ideig fennálló kazár birodalom esetében sem könnyű ezt meghatározni, ellentmondó adatok állnak rendelkezésünkre különböző időszakokból.⁵⁸ Mivel a kazárai polgárháború és a kavarak csatlakozásának felső időhatára a *Salzburgi Évkönyv* tudósítása alapján 881, ezért elsősorban a IX. század második felére vonatkozó adatok jöhetnek szóba. Ludwig is a IX–X. századi muszlim forrásokat tekintette megbízhatónak, hitelesnek ebben a vonatkozásban. A 870–880 körüli időszakra vonatkozó Dzsajháni-hagyományt képviselő Ibn Ruszta szerint a kazár fejedelem, az isad „10 ezer lovassal vonul ki, akiknek egy része katonaköteles és zsoldot kap, a másik részét pedig a gazdagok állítják ki.”⁵⁹ A valamivel későbbi Al-Balhi-hagyományhoz tartozó Isztakhri (al-Istahri) szerint a kazár „királynak tizenkétezer főből álló hadserege van.”⁶⁰ Ugyanezt állítja Ibn Haukál (Hauqal) is, aki azt írta, hogy Kazáriának „tizenkétezer főből álló, állandó, fizetett hadserege van.”⁶¹ Maszúdi (al-Masudi) híradása szerint a Kazáriába beköltöző, muszlim vallású khorezmi zsoldosok közül „a királlyal jelenleg mintegy hétezer nyilas harcol vértben, sisakban és páncélingben, vannak közöttük dárdások is.”⁶² Maszúdi ugyanakkor megemlítette, hogy egy ruszok elleni háborúban (912 körül) a kazárok muszlimokból álló serege 15 ezer fő volt.⁶³ A muszlim források alapján Hóman azt állította, hogy a „kagán főerege tiz-tizenötezer mohamedán zsoldosból” állt.⁶⁴ Zimonyi István

⁵⁷ A 'pártütés' és a 'belháború' kifejezésekre vö.: DAI 39/3–4.; vö.: DAI 2003. 174–175. o.

⁵⁸ Összefoglalóan a kazár birodalom fejére vonatkozóan forrásadatokkal vö.: Ludwig 1982. 211–223., 286–293. o.; vö. még Zimonyi István: A honfoglaló magyar haderő száma. (A továbbiakban: Zimonyi 2004.) In: Fegyveres nomádok, nomád fegyverek. Szerk. Balogh László – Keller László. Budapest, 2004. 103–105. o.; Zimonyi István: Muszlim források a honfoglalás előtti magyarokról. A Gayhānī-hagyomány magyar fejezete. Budapest, 2005. (A továbbiakban: Zimonyi 2005.) 84–86. o.; Torma Béla Gyula: A 907. évi pozsonyi csata katonapolitikai háttere és hadművészeti modellezése. (A továbbiakban: Torma 2008.) In: Torma Béla Gyula – Veszprémy László: Egy elfeledett diadal. A 907. évi pozsonyi csata. Budapest, 2008. 66–68. o.; legújabban Szabados György: Magyar államalapítások a IX–XI. században. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 26.) Szeged, 2011. (A továbbiakban: Szabados 2011.)

⁵⁹ MEH 90. o. (Csejgély Károly); vö.: még Kmoskó 1997. 205. o. „Kinyargalása tízezer lovas élén történik, részben olyanokból, akik után a gazdagokra vet ki adót.”; vö.: még Ludwig 1982. 290. o.; Zimonyi 2004. 103. o.; Zimonyi 2005. 84. o.; Torma 2008. 66. o.

⁶⁰ Isztakhri híradására 'A birodalom útvonalainak könyve' c. művében, vö.: Kmoskó Mihály: Mohamedán írók a steppe népeiről. (Földrajzi irodalom 1/2.) Szerk. Zimonyi István. Budapest, 2000. (A továbbiakban: Kmoskó 2000.) 28. o.; vö.: még Ludwig 1982. 290. o.; Zimonyi 2004. 103. o.; Zimonyi 2005. 84. o.

⁶¹ Ibn Haukál híradására vö.: Kmoskó 2000. 75.; vö.: még Zimonyi 2004. 103.; Zimonyi 2005. 84. o.; Torma 2008. 66. o.

⁶² Maszúdi „Aranybányák és drágakőbányák” c. művének fordítására vö.: Kmoskó 2000. 171. o.; vö. még: Zimonyi 2004. 105. o.; Zimonyi 2005. 84. o.; Torma 2008. 67. o.

⁶³ Maszúdi e híradására vö.: Kmoskó 2000. 176. o.; vö. még: Zimonyi 2004. 105. o.; Zimonyi 2005. 84. o.; Torma 2008. 67. o.

⁶⁴ Hóman 1935. 65. o.

ügy vélekedett, hogy a kazár uralkodónak rendelkezésére állhatott „egy 10, majd később 12 ezer főre becsült, ijjal, nyillal, páncélzattal és lándzsával felszerelt nehézlovas sereg.” Ebből 4 ezerre, majd a későbbi időszakban 7 ezerre becsülte a testőrséget, a többit szerte feltehetően „a kazár előkelők kíséretének tagjai tették ki.”⁶⁵ Nézete szerint ez csak a kazár hadsereg központi alakulatait tette ki, ugyanis a kagán uralma alá tartozó népek hadi kontingenseit is be kell számítani a teljes kazár haderőbe. Ezért számol a burtaszok 10 ezres, a volgai bulgárok minimum 10 ezres, a kaukázusi alánok 30 ezres hadával, továbbá a sarir-ok jelentős erőivel is. Sőt ideszámítja a magyarok 20 ezres kontingensét is. Véggkövetkeztetése az, hogy „hatalmas hadsereggel kell számolni,”⁶⁶ illetőleg „jelentős számú haderővel lehet számolni, ami elérhette a forrásokban is szereplő 40 ezres létszámot.”⁶⁷ Róna-Tas András hasonlóképpen magas létszámmal, 50 ezer kazár harcossal számol.⁶⁸ Torma Béla úgy értelmezte a muszlim források adatait, hogy 7 ezer fős folyamatosan fegyvert viselő zsoldossal („békelétszám”), és „10–12 ezer fős mozgósítással feltöltött” állománnyal számolhatunk.⁶⁹ Szerinte „ezt a haderőt egészíthette ki a burtaszok és a szerirek 10–10 ezres serege a kagán parancsára.”⁷⁰ Torma nem látott lényegi különbséget saját és Zimonyi István említett kalkulációi között. Valójában nemcsak a szóhasználatban van jelentős különbség, hanem a kazár hadsereg nagyságának megítélésében is. Zimonyinál 10–12 ezres központi seregről (azon belül 4–7 ezres zsoldos testőrségről) és azt valójában jelentősen felülmúló (70 ezret is meghaladó), a katonai segédnépek által kiállított kiegészítő alakulatokról van szó. Torma ugyanakkor egy kisebb 7 ezres békelétszámot, egy ennél nagyobb, 10–12 ezres mozgósított sereget és egy 20 ezres segélyhadat feltételez. A különbség abban rejlik, hogy Zimonyi jóval nagyobb létszámmal (50 ezer illetve 70 ezer) számítja a katonai segédnépek hadát, mint Torma. Szabados György okkal mutatott rá arra, hogy egyrészt számítási hibák vannak a kazárok hadierejét 40 ezer főre taksáló elméletben (valójában 50 ezer fölötti létszám jön ki), másrészt Zimonyi a magyarok 20 ezres hadierejét a kavar elszakadás dacára is a kazár létszámhoz vette.⁷¹ Helyesen mutat rá arra, hogy csak azt a „központi” létszámot kell figyelembe vennünk a kazárok esetében, amelyet a muszlim források említenek, tehát a 10 ezres adat tekinthető hitelesnek.⁷² A katonai segédnépek hadierejének ideszámítása bizonytalan, nemcsak létszám tekintetében, hanem koronként változik, hogy melyik népet mennyire tudta katonai segédnépi szolgálatra kötelezni a kagán. Hasonlóképpen 10–12 ezres, muszlim zsoldosokból álló hadsereggel számolt Ludwig a IX. század vége és a X. század közepe közti időszakban.⁷³ Nézetem szerint a 870–880 tájára vonatkoztatható Ibn Ruszta tudósítás 10 ezer kazár harcosa azért is tűnhet hitelesnek, mert ekkorra már elszakadhattak a kavarok, így ebben a létszámban már nem lehetnek benne. Nem bizonyítható, de nem is tűnik valószínűnek, hogy lett volna mód bármelyik segédnép mozgósítására a felkelők ellen. A kazáriai polgárháborúban a kormányzat, a kagán és a bég (vagy isad) oldalán részt vevő katonai erő tehát hozzávetőlegesen 10 ezer főre becsülhető.

⁶⁵ Zimonyi 2004. 104. o.; vö. még: Zimonyi 2005. 85. o.

⁶⁶ Zimonyi 2004. 104–105. o.

⁶⁷ Zimonyi 2005. 85. o. Zimonyi e munkájában valóban csak a segédnépek katonai ereje meghaladja az 50 ezret (burtaszok 10 ezer, magyarok 20 ezer, volgai bulgárok minimum 10 ezer és az alánok és sarírok meg nem nevezett létszámú katonasága), ehhez jön még a kazár központi erő 10–12 ezer fővel.

⁶⁸ Róna-Tas 1996. 277. o. Számítását egy 567 körülre vonatkozó perzsa forrásra alapozza.

⁶⁹ Torma 2008. 68. o.

⁷⁰ Uo.

⁷¹ Szabados 2011. 107–108. o.

⁷² Uo. 110. o.

⁷³ Ludwig 1982. 291. o.

A kazáriai beháborúban résztvevő felkelők, három kazáriai törzs hadierejét még bizonyultabb számításokkal határozhatjuk meg. Ehhez először a magyar törzsszövetség katonai erejét kell meghatározni, és ezen belül a már csatlakozott kavár/kabar kontingens létszámát megbecsülnünk. A Dzsjaháni-hagyomány 870–880 táján a magyarok katonai erejére vonatkozóan is szolgáltatott adatot, amit a történeti kutatás jobbra elfogadott, bár hangoztatta időnként kételyét a toposzszerű információ kapcsán. Ibn Ruszta híradása szerint kündü (K.d.h) nevű főnökük „20 ezer lovassal vonul ki.”⁷⁴ Ugyanezt írja Gardízi is: „20 ezer lovassal [vonul ki] a kündü nevű nagyobb királyuk.”⁷⁵ Ez a 20 ezres létszám szerepel még a Dzsjaháni-hagyományt fenntartó többi szerzőnél is; al-Marwazi tudósításában,⁷⁶ Auhínál,⁷⁷ és a Hudūd al-Alām című munkában is.⁷⁸ A hadtörténeti kutatás tehát erre az adatra építhetett, ami legalábbis nem tűnik irreálisnak.⁷⁹ A XIV. századi krónikakompozícióban és Kézai Simon krónikájában a hét vezér alatt, a 108 nemzetségben 210 ezer, illetve 216 ezer harcos szerepelt, ami ugyanakkor kétségtelenül erősen túlzó adatnak tűnt a kutatók számára.⁸⁰ A hadtörténeti kutatásban kezdetben a magasabb létszámok domináltak. Rónai Horváth Jenő a honfoglalás előtt 40 ezer főre tette a magyar harcosok számát, mert úgy vélte, hogy az Ibn Ruszta által említett 20 ezer fős kivonuló erőről kívül ugyanennyi maradt hátra az etelközi szállásterület védelmére.⁸¹ Hasonlóképpen vélekedett Marczali Henrik is, aki elfogadta Ibn Ruszta 20 ezres adatát, „bár nem abszolút értékben, de összehasonlítás alapjául.” Szerinte „feltéve, hogy a magyar fejedelem 20 000-nyi haddal ment a csatába, a fegyverfogható férfiak száma körülbelül 40–50 000-nyi lehetett.”⁸² Breit (Bánlaky) József még nagyobbra, 50–60 ezer főre taksálta a honfoglalás előtti magyar lovasság létszámát, mivel túlságosan is magasnak tartotta a krónikák létszámadatait, ugyanakkor alacsonynak tekintette Ibn Ruszta 20 ezer főről meglemező híradását.⁸³ A későbbiekben előtérbe kerültek a muszlim forrásokra építő realisabb feltevések a magyar haderő létszámát illetően. Hóman Bálint szerint a kazár uralom alól felszabadult magyarok a IX. század végén húszezer harcost küldtek hadba.⁸⁴ Ez megfelelt két tízezred, azaz két tümen (tömény) haderőnek.⁸⁵ Györffy György szerint 870 táján a magyarok vezére, a gyula 20 000 lovassal vonult hadba, így a hét magyar és a három kabar törzs összesen 50 nemzetsége egyenként átlagban 400 lovast tudott kiállítani.⁸⁶ Borosy András hangsúlyozta, hogy a 20 ezres adat elfogadható. Értelmezése szerint azonban a magyar törzsszövetség hivatásos, rendszeresen hadakozó harcosait jelentheti ez a létszám, a teljes mozgósítás által kiállítható haderőt szerinte inkább 30 ezerre

⁷⁴ MEH 86. o. (Czeglédy Károly); HKÍF 32. o. (Czeglédy Károly); *Kmoskó* 1997. 207. o.; *Zimonyi* 2005. 35. o.

⁷⁵ HKÍF 35. o. (*Zimonyi István*); *Zimonyi* 2005. 37. o.

⁷⁶ *Zimonyi* 2005. 45. o.

⁷⁷ Uo.

⁷⁸ Uo. 43. o.

⁷⁹ A korábbi hadtörténeti kutatás összegzésére vö.: *Borosy András*: Hadsereg létszámok a X–XV. században. *Hadtörténelmi Közlemények*, 105. (1992) 4. sz. 15–30. o.

⁸⁰ Kézai és a krónikakompozíció adataira vö.: *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*. Ed. *Emericus Szentpétery*. I–II. k. Budapestini, 1937–1938. (A továbbiakban: SRH.) I. k. 165., 287. o.; HKÍF 352., 359. o. (Kristó Gyula)

⁸¹ *Rónai Horváth Jenő*: Magyar hadi krónika. I. rész. A honfoglalástól a mohácsi vészig. Budapest, 1895. (A továbbiakban: *Rónai Horváth* 1895.) 9. o.

⁸² *Marczali Henrik*: A vezérek kora és a királyság megalapítása. In: *A Magyar Nemzet Története I. Szerk. Szilágyi Sándor*. Magyarország a királyság megalapításáig. Budapest, 1895. 58–59., 66–67. o.

⁸³ *Doberdói Breit (Bánlaky) József*: A magyar nemzet hadtörténete. I. rész. A honfoglalás. Budapest, 1929. (A továbbiakban: *Bánlaky* 1929.) 14. o.

⁸⁴ *Hóman* 1935. 65. o.

⁸⁵ *Zimonyi* 2005. 89. o.

⁸⁶ *Györffy György*: István király és műve. Budapest, 1977. (A továbbiakban: *Györffy* 1977.) 17., 450. o.

becsülhetjük.⁸⁷ Máshol azt említette, hogy „az arab történetírók a magyar törzsszövetség fegyveres erejét 20 000 lovasra becsülték, de ha erre szükség volt, a köznépi harcos elemek lényegesen megnövelhették ezt a létszámot.”⁸⁸ Nagy Kálmán úgy értelmezte a muszlim források 20 ezer lovasról szóló tudósítását, hogy ez „a katonai főparancsnok, a gyula-fejedelem közvetlen rendelkezésére álló, azonnal mozgatható és alkalmazható katonai erőt határozza meg, amelybe a közvetlen katonai kíséret és a testőrség is beletartozik.”⁸⁹ Ezt a „készenléti haderőt” Nagy Kálmán véleménye szerint háborús időben kiegészíthették, akár 40–48 ezer főre is.⁹⁰ Legújabbán Szabados György is központi magyar hadsereglétszámként értelmezte a 20 ezer főt, és rámutatott arra, hogy a muszlim források szerint nem a gyula, hanem a kündü vezette ezt a lovassereget. Utalt arra, hogy ez éppen kétszerese volt a központi kazár hadseregnek. Felvetette azt is, hogy talán „egy tágabb fejedelmi kíséret” írásos nyomát láthatjuk a 20 ezer főre vonatkozó muszlim tudósításokban.⁹¹ Felmerült az a lehetőség is, hogy kisebb lehetett a magyarok hadipotenciálja a toposzszerű két tümennél, 20 ezer főnél. Zimonyi István szerint a tümen későbbi, XIII. századi analógiák alapján lehetett kisebb létszámú is: ismerünk nagy (legalább 7 ezres), közepes (legalább 5 ezres) és kis (legalább 3 ezres) tüment.⁹² Így voltaképpen felvetette azt a lehetőséget is, hogy a két tümen haderő a magyarok esetében nem feltétlenül jelentett 20 ezer lovast. Ezzel szemben Szabados György joggal hangsúlyozta, hogy ugyan gyanúsán kerek sereglétszámok vannak a muszlim forrásokban, de ebben az esetben nemcsak a magyar, hanem a kazár sereglétszámot is lejjebb lehetne szállítani, ha a tümen (tömény) nem 10 ezer harcost jelentett volna.⁹³ Fodor István valószínűnek tartotta, hogy függetlenül a tümen (tömény) létszámától „a magyar haderő háborús helyzetben valóban 20 000 fő körül lehetett.”⁹⁴ Nézetem szerint a muszlim források 20 ezres létszáma, ami megfelelhet a korabeli, IX. századi két tümennek (tízezred), elfogadhatóan adja meg a honfoglalás előtti, 870–880 körüli teljes magyar haderőt, amelynek csak egy része (néhányezer fő) vett részt egy-egy kalandozó hadjárásban.⁹⁵

Györffy idézett feltevése alapján lehetőség nyílik a kavarak haderejének becslésére is, hiszen a fentiek alapján a három kavar törzsben – besenyő analógia alapján egy törzsben öt nemzetséget tételezve fel – 15 nemzetséggel számolva, egy-egy nemzetségben 400 lovast feltételezve, összesen 6000 lovas lehetett. Ugyanerre az eredményre jutunk, ha a 20 ezres létszámot a magyarok és a kavarak tíz törzsére vetítjük át, és egy törzsre kétezer lovast számítunk. Ebben az esetben is a kavarak három törzse hatezer fős kontingenst jelenthetett a kündüvel kilovagló, kivonuló 20 ezres magyar seregen belül. Természetesen más a helyzet, ha abból indulunk ki, hogy Konsztantinosz nyolc törzset említett, a kavarak törzsét egynek is számítva. Ebben az esetben egy törzsre kb. 2500 főt számíthatunk, így a kavarak kontingensét lényegesen leszállítva csak kb. 2500 főre tehetnénk.

A fenti, hangsúlyozottan becslésszerű adatok alapján a kazár kormányzat legalább 10 ezer harccsal, a felkelő három kazár törzs pedig legalább 2500, legfeljebb 6000 fővel vehette fel a harcot. A felkelés csatát vagy csatákat hozott a kormányzat és a lá-

⁸⁷ Borosy 1992. 29. o.

⁸⁸ Borosy András: Magyarország hadügye és háborúi a honfoglalástól az Árpád-ház kihalásáig. In: Magyarország hadtörténete két kötetben. Főszerk. Liptai Ervin. I. k. A honfoglalástól a kiegyezésig. Szerk. Borus József. Budapest, 1984. (A továbbiakban: Magyarország hadtörténete I.) 16. o.

⁸⁹ Nagy Kálmán: A honfoglalás hadtörténete. Budapest, 1998. (A továbbiakban: Nagy 1998.) 30. o.

⁹⁰ Uo. 31. o.

⁹¹ Szabados 2011. 110–112. o.

⁹² Zimonyi 2005. 90-91. o.; erre utalt: Fodor 2009. 64. o.

⁹³ Szabados 2011. 107–108. o.

⁹⁴ Fodor 2009. 64. o.

⁹⁵ Tóth: Eletünk, 1996. 580., 583. o.; Tóth Sándor László: A honfoglalástól az államalapításig. A magyarság története a X. században. Szeged, 2010. (A továbbiakban: Tóth 2010.) 51., 218. o.

zadók között, amelyekben a felkelő kazár törzsek alulmaradtak, a kagán és a bég mellett álló törzsek, illetve katonai erő győzedelmeskedett. Ahogy erre egyetlen forrásunk, Konsztantinosz utal, egyes felkelők életüket veszítették a harcban, mások (a többség!) elhagyták a szállásterületüket és a szűkebb értelemben vett kazár birodalom területét. A fennálló hatalom, vezetés ellen lázadó törzsek a Kaganátus nyugati részein élhettek, legalábbis erre utalhat vereségük utáni menekülésük iránya, hogy a magyarokhoz csatlakoztak, illetve velük együtt telepedtek le a közös szállásterületen.⁹⁶ A távozó kazár törzsek a magyarokhoz költöztek, velük egy szállásterületen, vélhetően a Don és a Duna közötti Etlközben telepedtek le.⁹⁷ A kavarok távozása, ami három kazár törzset érintett, bizonyára gyengítette a Kaganátust, és ugyanakkor növelte a magyar törzsszövetség erejét, befolyását.⁹⁸ Már Hóman Bálint megfogalmazta, hogy a kagán „legjobb harcosait, a kabarokat és magyar szövetségeseit elvesztette.”⁹⁹ Véleményem szerint talán a kavarok elszakadása ellensúlyozásával is magyarázhatjuk a kagán szokatlannak tűnő gesztusát, amellyel alárendelni igyekezett a magyar törzsszövetséget. Konsztantinosz szerint a kagán magához hívatta Levedit és fejedelmi (arkhón) tisztséget kínált neki. Levedi udvarias elhárító gesztusa után a kagán követeket küldött a magyarokhoz, és ezek jelenlétében a Levedi által javasolt Álmos és Álmos fia, Árpád közül az utóbbit választották meg kazár szertartással, pajzsra emeléssel fejedelemnek.¹⁰⁰ Deér József ezzel ellentétes álláspontja szerint ugyanakkor a fejedelemválasztásban megnyilvánuló kazár barátság a lázadók befogadásával véget ért, ezek befogadása ugyanis „casus belli-t, vagy legalábbis szakítást” jelentett.¹⁰¹

A történeti kutatásban két álláspont fogalmazódott meg a kazár disszidens csoport nagysága kapcsán. Egyesek, alábecsülve ezt, kifejezetten kazár törzstörödékekről emlékeztek meg, amelyeket aztán egy törzssé szerveztek, vagy szerveződtek.¹⁰² Ez az álláspont kimondva-kimondatlanul arra épülhet, hogy egyrészt a kazáriai polgárháborúban meggyengülhettek a vereséget szenvedő kazár törzsek, másrészt egy jelentősebb, hét törzsből álló alakulathoz csatlakoztak. Más álláspont szerint létszámban is jelentős kazár csoport jelenhetett meg a magyar törzsszövetségben.¹⁰³ Ludwig helyesen utalt arra, hogy az a szerep, amelyet a magyar törzsszövetségben játszottak a kavarok, éppen hogy nem jelentéktelen, és létszámuk sem lehetett csekély.¹⁰⁴ Ez a felfogás arra alapozódik, hogy három kazár törzs kelt fel s csatlakozott a magyarokhoz. Ez a törzslétszám önmagában elég lett volna egy új törzsszövetség megalakításához (vö. Üç-Karluk = ’három-Karluk’). Véleményem szerint az utóbbi álláspont állhat közelebb az egykori történeti valósághoz. Jelentéktelen törzstörödékekből álló népről aligha emlékezett volna meg relatíve ilyen részletesen a bizánci császár, és beolvadásuk a befogadó törzsszövetségbe gyorsabban ment volna végbe, nem őrizhettek volna meg semmit önállóságukból.

⁹⁶ Boba 1967. 117. o.

⁹⁷ Kristó 1996. 150. o.; Tóth 2011. 56. o.

⁹⁸ Boba 1967. 115–116. o.; Tóth: Életünk, 1996. 578. o.; Tóth 2011. 117. o.

⁹⁹ Hóman 1935. 72. o.

¹⁰⁰ DAI 2003. 172–173. o.

¹⁰¹ Deér 1945. 16. o.

¹⁰² A kagán népének lázongó törödékeit említette Hóman 1935. 69. o.; törzstörödékekre utalt Gyóni Máttyás: A magyar nyelv görög feljegyzéses szórványemlékei. Budapest, 1943. (A továbbiakban: Gyóni 1943.) 61–62. o.; Dienes István: A honfoglaló magyarok. Budapest, 1978. (A továbbiakban: Dienes 1978.) 9. o.; Szűcs Jenő: A magyar nemzeti tudat kialakulása. Két tanulmány a kérdés előtörténetéből. Szerk. Zimonyi István. (Magyar Östörténeti Könyvtár 3.) Budapest, 1992. (A továbbiakban: Szűcs 1992.) 287–288. o.; összefoglalóan erre a kabarok szerepét csökkentő álláspontra vö.: Uhrman 2003. 273–278. o.

¹⁰³ Összefoglalóan erre, a főleg a külföldi szakirodalomban megjelenő álláspontra lásd: Uhrman 2003. 278–280. o.

¹⁰⁴ Ludwig 1982. 209. o.

A kazáriai polgárháború és a kavár csatlakozás kronológiája

A következő probléma a kazár polgárháború, illetőleg a kavár csatlakozás időpontja.¹⁰⁵ A kutatásban legkorábbra, 780 tájára azok tették, akik azonosították a khorezmieket a kavárokkal.¹⁰⁶ Mivel ez az azonosítás bizonytalan alapon nyugszik és a magyarok jelenléte a Fekete-tengertől északra – ahol a csatlakozás megtörténhetett – a 830-es évek előtt nem bizonyítható írott forrásokkal, ez a többszörös feltételezésen alapuló teória kevésbé fogadható el. Egy másik hipotézis a kazár polgárháborút és a kavár elszakadását és csatlakozását 800 körülre tette.¹⁰⁷ Az elmélet bázisa az arab Maszúdi tudósítása, aki a kagán zsidó vallásra való áttérését éppen Harun al-Rasid (786–809) kalifa uralkodásának időszakára tette. A feltevés nem pusztán Maszúdi hitelességét érinti a kazár konverzió idejét illetően, hanem az áttérés és a pogány tömegek közti feltételezett ellenreakcióra épít.¹⁰⁸ Ebben az elméletben is sok az egymásra épülő hipotézis, és a magyarok bizonyítható feltűnése előtti időpontra teszi a kazáriai polgárháborút és a kavár csatlakozását. Általánosságban a kora IX. század merült fel a kavár elszakadása kapcsán.¹⁰⁹ A kavár kiválását keltezték a IX. század második évtizedére, a 810-es évekre is, mivel régészeti keltezés szerint Kazária régebbi erődeit ekkor érthette támadás, ekkortájt rombolhatták le őket. A keltezés ebben az esetben a lerombolt erődökben fellelt dirhemleletekre épít, a legutolsó pénzlelet Amin kalifához (810–813) kapcsolódik.¹¹⁰ Ez a pénzlelet ugyanakkor szerintem csak a terminus ante quem-et adja meg, ez után kerülhetett sor az erődök pusztulására. A legtöbb kutató a kazáriai polgárháborút a 830-as évekre tette.¹¹¹ Ekkortájt ugyanis a már említett bizánci történet szerint a kagán és a bég követet küldött Theophilosz császárhoz, hogy építtesse meg számukra Sarkel várát.¹¹² Erre sor is került, Petronasz kapott erre megbízást, aki teljesítette ezt, felépítette Sarkel. Visszatérése után javaslatot tett a bizánci kézen levő Krím-félszigeti Kherszón megerősítésére, közigazgatási-katonai körzette, themává szervezésére is, melynek élére éppen őt nevezte ki Theophilosz császár.¹¹³ A történethez kapcsolta a kutatás jelentős része Ibn Ruszta tömör híradását arról, hogy a kazárok „körülzárták magukat a magyarok és más népek támadásaival szemben.”¹¹⁴ Felmerült a két forrás (Konsztantinosz és Ibn Ruszta) kombinációja révén, hogy Sarkel a magyarok támadásai ellen épült.¹¹⁵ Így a fellázadó, majd vereséget szenvedő

¹⁰⁵ A kavár csatlakozás időpontjával kapcsolatos nézetek összegzésére vö.: Tóth 2011. 56–58. o.

¹⁰⁶ Tolszov 1950. 233–234. o.; Schönebaum 1957. 144. o.

¹⁰⁷ Róna-Tas András: Kis magyar őstörténet. Budapest, 2007. (A továbbiakban: *Róna-Tas* 2007.) 43. o.; vö. még: Uő: The Khazars and the Magyars. (A továbbiakban: *Róna-Tas* 2007.) In: *Golden – Ben-Shammai – Róna-Tas* 2007. 274–275. o.

¹⁰⁸ *Róna-Tas* 1999. 232., 348–349. o.; *Róna-Tas – Berta* 2011. I. k. 35. o.

¹⁰⁹ *Golden* 1990. 268. o.

¹¹⁰ Az arab dirhemekkel való keltezésre és a 810-es évekre vö.: *Bartha Antal: A IX–X. századi magyar társadalom*. Budapest, 1968. (A továbbiakban: *Bartha* 1968.) 99. o.; *Harmatta János: A honfoglalás mai szemmel. Magyar Nyelv*, 94. (1998) (A továbbiakban: *Harmatta* 1998.) 144. o.

¹¹¹ A 820–30-as évekre, 830 körülre tette a kazár polgárháborút, és a kavár elszakadást: *Артамонов* 1962. 327–328., 339–340., 343–344. o.; *Bartha* 1968. 99–100. o.; *Fodor István: Verecke híres útján. A magyar nép őstörténete és a honfoglalás*. Budapest, 1975. (A továbbiakban: *Fodor* 1975.) 192. o.; *Dienes* 1978. 9. o.; *Fodor* 1980. 28. 32. o., 21. jegyzet; *Révész László: Emlékezetek utatok kezdetére... Régészeti kalandozások a magyar honfoglalás és államalapítás korában*. Budapest, 1999. (A továbbiakban: *Révész* 1999.) 27., 144. o.; 837–843 közé: *Pritsak* 1978. 278–280. o.

¹¹² *DAI* 2003. 182–183. o.

¹¹³ *Uo.* 184–185. o.

¹¹⁴ Ibn Ruszta híradására vö.: *HKÍF* 34. o.; *Kmoskó* 1997. 209. o.; *Zimonyi* 2005. 35. o.

¹¹⁵ *Pauler Gyula: A magyar nemzet története Szent Istvánig*. Budapest, 1900. (A továbbiakban: *Pauler* 1900.) 14., 132. o., 30. jegyzet; *Marquart, J.: Osteuropäische und Ostasiatische Streifzüge*. Leipzig, 1903. (A továbbiakban: *Marquart* 1903.) 28. o.; *Macartney* 1930. 74–75. o.; *Györffy György: Tanulmányok a magyar állam eredetéről. A nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az országig*. Kurszán és Kurszán vára. Budapest, 1959. (A továbbiakban: *Györffy* 1959.) 79. o.; *Kristó* 1980. 20–21. o.; *Róna-Tas* 2007. 275. o.; e teória megkérdője-

kavarak csatlakozhattak Kazária akkori ellenségeihez, a magyarokhoz.¹¹⁶ Ebben az esetben a kavarak letelepedhettek a talán ekkor felbukkanó magyarokkal együtt az új hazában, Etelközben, a Don és a Duna folyók közti hatalmas térségben. A magyarok letelepedését a fentiek alapján a 830-as évekre, 838 körülre,¹¹⁷ vagy a kherszóni thema létesítésével összhangban 840/841-re¹¹⁸ tehetjük, amikorra Sarkel felépítését is keltezzük. Ha a kavarak és magyarok együttes letelepedéséről szóló konsztantinoszi kifejezést szó szerint értelmezzük, a 820–830-as évek szóba jöhetnek.¹¹⁹ Lehetséges érvként még a 821–824 közti Szláv Tamás felkelés kapcsán bizánci forrásokban szereplő 'Kabeiroi' névre utalhatunk, amely feltételelesen kapcsolatba hozható a kabarokkal.¹²⁰ Ugyanakkor a kavarak megőrizték autonómiájukat a magyar törzsszövetségben belül, így továbbra is valószínűbbnek tűnik számomra, hogy a kazáriai polgárháborúra és a kavarak csatlakozására később kerülhetett sor.¹²¹ Czeglédy Károly és Boba Imre szerint a kavarak elszakadása 850 körül, illetőleg 854–855-ben történt. Az elmélet arra alapozódik, hogy egyes források konfliktusról számolnak be a kazár–arab határ közelében, a Kaukázusban. A kazár fenntartóság alatt levő 'sanariyah' nevű nép és Arménia arab kormányzója között voltak összecsapások. Arménia kormányzója kazár családokat telepített át Kazáriából a Kalifátus területére, Arméniába. Mindezekből a 854–855 körüli sporadikus adatokból azt a következtetést szűrték le, hogy a vallási okokból történt áttelepítés és a határvidéki háborúskodás hátterében egy nemrég lezajlott kazáriai polgárháborút kereshetünk.¹²² Kristó Gyula ezt a kavar felkelést összekapcsolta egy magyar–besenyő háborúval a Volga mellett, amely a magyarok távozását eredményezte feltételezett Volga-melléki szállásterületükről és együttes letelepedésüket a kavarakkal együtt a Don folyótól nyugatra, Etelközben.¹²³ Hasonlóan a 850-es évekre helyezte a kangar-besenyőkkel való harcokat, a magyarok egy részének Etelközbe vonulását, és a kavarak csatlakozását Makk Ferenc.¹²⁴ Véleményem szerint a 850-es évekből származó elszórt utalások a kazár–arab határmenti csatározásokra, és egyes muszlim csoportok áttelepítése nem hozható összefüggésbe a kazár polgárháborúval. Még kevésbé kapcsolható össze a kavarak elszakadása egy korábbi, 850 körül feltételezett magyar–besenyő háborúval, amely hipotézis a DAI 38. fejezete párhuzamos szerkesztésmódjára is visszavezethető.¹²⁵ Régészeti érveléssel (óvó-védő amulettek eltűnése kazáriai sírokból a 850-es években) szintén a 850-es évekre vagy egy-két évtizeddel

lezésére: *Polgár Szabolcs*: Sarkel. In: A Kárpát-medence és a steppe. (Magyar Őstörténeti Könyvtár 14. Szerk. Márton Alfréd.) Budapest, 2001. (A továbbiakban: *Polgár* 2001.) 106–126. o.

¹¹⁶ *Vajay* 1968. 11., 87. o.

¹¹⁷ Sarkel építésének keltezésére további irodalommal, és a 838-as vagy esetleg későbbi keltezésre: *Tóth* 2011. 32–33. o.; *Polgár* 2001. 108–109. o.

¹¹⁸ 840/841-re vö.: *Zuckerman, C.*: „Two notes on the early history of the Thema of Cherson. *Byzantine and Modern Greek Studies*, 21. (1997) (A továbbiakban: *Zuckerman* 1997.) 213–214. o.; *Golden* 2007. 144. o.; 842-öt említett: *Róna-Tas* 2007. 275. o.

¹¹⁹ Erre a feltevésre, a 838 körüli együttes magyar–kavar letelepedésre vö.: *Tóth Sándor László*: A magyarok „etelközi honfoglalása”. *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica*, 98. (1993) (A továbbiakban: *Tóth* 1993.) 12. o.

¹²⁰ A bizánci forrásokban (Genesius, Theophanes Continuatus) a 821–824-es Szláv Tamás felkelés kapcsán a népnév-listán felbukkanó Kabeiroi azonosítására a kabarokkal vö.: *Bury, J. B.*: A History of the Eastern Roman Empire from the Fall of Irene to the Accession of Basil I. London, 1912. (A továbbiakban: *Bury* 1912.) 89. o., 2. jegyzet; az azonosítást elvetette, és a Kabeiroi népvétet a Sabeiroi (szabír/szavír) népnévvel vélte azonosnak: *Golden* 1980. 139. o.

¹²¹ *Tóth* 2011. 57. o.

¹²² *Boba* 1967. 116–117. o.; *Czeglédy Károly*: Árpád és Kurszán. (Az Árpád-ház megalapításához.) (A továbbiakban: *Czeglédy* 1985c.) In: *Czeglédy* 1985. 121–122. o.; vö. még: *Czeglédy* 1985b. 102. o.

¹²³ *Kristó* 1980. 113–114.; *Kristó* 1996a. 55. o.

¹²⁴ *Makk Ferenc*: A korai magyar történelemlről. (A továbbiakban: *Makk* 1998a.) In: *Üő*: A Turulmadártól a kettőskeresztig. Tanulmányok a magyarság régebbi történelméről. Szeged, 1998. (A továbbiakban: *Makk* 1998.) 32. o.

¹²⁵ *Tóth* 2011. 58. o.

korábban tette a kavar csatlakozást Fodor István.¹²⁶ Feltételeken a IX. század második felében említette a kabar felkelést Golden, ami szerinte Kazária meggyengülésének egyik jele volt.¹²⁷ A kazár polgárháborút és a kavarok csatlakozását 860 utánra is keltezték. Györffy György és őt követve Szűcs Jenő is ezt az álláspontot képviselte. Egyik érv emellett, hogy Konstantin-Cyryll legendája egy hitvitáról számol be a kagán udvarában 861 táján, és ezt a zsidó hitre való áttérés jeleként értelmezték, amely áttérés vezethetett 860–861 után a kavarok elszakadásához.¹²⁸ Véleményem szerint pusztán ez az érv nem elégséges a kavarok 860/61 utáni csatlakozásának bizonyítására, hiszen az áttérés keltezésére sem egyértelmű adalék, a kavarok elszakadásának vallási oka pedig nem bizonyított. Ugyanakkor magam is úgy vélem, hogy a kazáriai polgárháború és főként a kavarok kiszakadása valóban 860 után, pontosabban 861/862 után történhetett. Szerintem a kavarok magyarokhoz való csatlakozásának felső határa (terminus ante quem) bizonyosan 881, amikor a közösen indított kalandozás során Ostmark területén víták a magyarok ellen (Weniánál), illetve a kavarok ellen (Culmite-nél) csatát a keleti frankok.¹²⁹ A csatlakozás alsó határát (terminus post quem) ilyen bizonyossággal nem adhatjuk meg, de szerintem valószínűsíthető az említett 861/862. Az első a már többször említett Konstantin/Cyryll-legenda passzusa, amely szerint a Krím-félsziget közelében a Kazáriába tartó bizánci követséget Ugri-k rohanták meg, de sértetlenül tovább engedték őket.¹³⁰ Ezzel egybecsen-gő, hogy 862-ben a *Szt. Bertin Évkönyv/Annales Bertiniani* (Hincmar) arról tudósított, hogy „korábban ismeretlen ellenségek is, akiket magyaroknak [Ungri: T. S. L.] neveznek, ugyanannak [ti. Német Lajos keleti frank király: T. S. L.] országát pusztítják.”¹³¹ Ezt a forrást és az Ungri népvét a történeti kutatás régóta a magyarokra vonatkoztatta, és Etelközből vezetett nyugati kalandozásnak tekintette.¹³² Időről-időre azonban felbukkan olyan feltételezés, amely megkérdőjelezi a forrás hitelességét, illetőleg nem az etelközi magyarokra, hanem a keleti frank fennhatóság alatt a Kárpát-medencében élő onogurokra vonatkoztatja a híradást.¹³³ Valószínűbb azonban az, hogy a *Szt. Bertin Évkönyv* híradása mégis az addig nyugaton valóban ismeretlen magyarok (Ungri) hadjáratáról számolt be.¹³⁴ Mindkét, egymáshoz időben közeli forrásban (*Konstantin-legenda*, *Szt. Bertin Évkönyv*) csak az Ugri/Ungri nép szerepelt, míg 881-ben már az Ungrik társaságában a kavarok is részt vettek a hadjáratban. Így nézetem szerint ebben a kb. húsz éves időszakban

¹²⁶ Fodor 1986. 106. o.; Fodor 1988. 93–94. o.

¹²⁷ Golden 1992. 243. o.

¹²⁸ A kazáriai hitvitára vö.: Konstantin legendája. In: Pannóniai legendák. Cirill és Metód szláv apostolok élete. Ford. F. Kovács Piroška. (A továbbiakban: Pannóniai legendák.) Bratislava–Budapest, 1978. 30–56. o.; Györffy 1959. 50–51., 79. o.; Györffy 1990a. 86. o.; Szűcs 1992. 287–288. o.

¹²⁹ MGH SS XXX/2. 742. o.; Klebel 1921. 37. o.; Schünemann 1922. 221–222. o.; Vajay 1968. 16. o.; Kristó 1996. 150. o.; Kristó 1996a. 85. o.; Tóth: HK 1996. 8. o.; Vékony 2002. 184. o.

¹³⁰ MEH 127. o. (Kniezsa István); Pannóniai legendák, 33–34. o.; HKIF 160. o. (Ferincz István)

¹³¹ Scriptores rerum Germanicarum ad usum scholarum. Annales Bertiniani. Rec. G. Waitz. Hannoverae, 1883. (A továbbiakban: SRG AB.); fordítására vö.: HKIF 184. o. (Tóth Sándor László)

¹³² Marquart 1903. 33. o.; Macartney 1930. 71. o.; Hóman 1935. 67. o.; Vajay 1968. 14. o.; Kristó 1980. 93. o.; Róna-Tas 1996. 253., 259. o.; Tóth 1998. 146. o.; Bóna 2000. 13.; Tóth 2011. 122. o.

¹³³ Az Annales Bertiniani híradásának megkérdőjelezésére vö.: Máttyás Flórián: Chronológiai bírálat egy honfoglalás előtti magyar hadjáratról. *Akadémiai Értesítő*, 1898. (A továbbiakban: Máttyás 1898.) 382–387. o.; a kárpát-medencei onogurokra értelmezte újabban: Ungváry Jenő: ...qui ungrui vocantur. *Magyar Nyelv*, 93. (1997) (A továbbiakban: Ungváry 1997.) 441–446. o.; ennek újabb közlése *Uő*: Magyar őstörténet. Magyar középkor. Pákozdi, 2012. In: <http://mek.oszk.hu/11100/11195/11195.pdf> (A továbbiakban: Ungváry 2012.) 7–14. o.; Ungváry alapján interpolációt tételezett fel és kétségbe vonta az Ungri népnév magyarokra való értelmezhetőségét Róna-Tas András: Folytassuk a vitát. Megjegyzések Makk Ferenc könyvbírálatához. *Aetas*, 1998/2–3. (A továbbiakban: Róna-Tas 1998.) 222–223. o.; Ungváry és Róna-Tas érvelését vitatta: Makk Ferenc: A magyarok Ungri nevérol. (A továbbiakban: Makk 1998b.) In: Makk 1998. 48–53., 53–55. o.

¹³⁴ A kérdés részletes elemzésére vö.: Makk 1998b. 45–58. o.; ennek megkérdőjelezésére legújabbban vö.: Ungváry Jenő: Az ungrok Ungri nevérol. Válasz Makk Ferenc: A magyarok Ungri nevérol című cikkére. In: *Ungváry* 2012. 21–29. o.

számolhatunk egy kazáriai polgárháborúval és a kavarok magyarokhoz való csatlakozásával, valamint bekapcsolódásukkal a magyarok nyugati irányú hadjárataiba.¹³⁵ Fodor István ugyanakkor fenntartását hangoztatta, mivel a források a „későbbiekben sem említik külön a magyarok mellett a kabarokat, pedig egészen bizonyos, hogy a kalandozó hadjáratok majd mindegyikében részt vettek kabar csapatok is.”¹³⁶ Más megfontolások alapján 875 tájára tette a kazáriai polgárháborút és a kazár-kabarok csatlakozását a magyarokhoz Várady László.¹³⁷ Vékony Gábor szerint a csatlakozás „nem lehetett sokkal korábban 881-nél, a kavaroknak a forrásokban való első feltűnésénél, sőt valószínűleg éppen erre az időre kell tennünk, mert 862 után a honfoglaló magyarok ekkor tűnnek fel először nyugaton.”¹³⁸ A kavar csatlakozást követhette a 880-es években a kagán ajánlata, Árpád fejedelemmé választása. Korábban felmerült Regino 889-es évszáma alapján, amely a magyarok besenyők általi elűzéséről szólt, hogy a kavar csatlakozás is ekkortájt, 889–890-ben történt volna.¹³⁹ Ez azonban kevésbé hihető, hiszen 881-ben már a kavarok nyugaton kalandoztak a magyarokkal együtt. A kazár polgárháború és kavar csatlakozás pontos kronológiája tehát ugyan nem ismert, de nézetem szerint a 860-as, 870-es évek tűnnek a legvalószínűbbnek.

A kavarok politikai szervezete

A következő fontos kérdés a három lázadó kazár törzs politikai szervezete és helye a magyar törzsszövetségben. Ez meglehetősen érdekes és egyedi esetnek tűnik a konsztantinoszi leírás alapján. A kavarokra a bizánci császár a 39. fejezetben úgy utal, mint ’népre’ (ethnous), amikor a fejezet címében úgy fogalmaz, hogy „a kabarok népről.”¹⁴⁰ Hasonlóképpen népre utalhat, amikor megjegyzi, hogy három nemzetsége (genea), feltehetően törzse van a kavaroknak.¹⁴¹ Mindezen állításainak ellentmond, amikor a 40. fejezet elején, az ún. törzsnév-listán már csak a „kazároktól elszakadt előbb említett” nemzetségként/törzsként (genea) emlékezik meg az „ügynevezett” kabarokról, akiket a kabarok és türkök nyolc nemzetsége/törzse (genea) közül elsőként említ.¹⁴² Ezzel egybehangzó az a kijelentése, hogy a kabarokat „az első törzsek rangjára emelték.”¹⁴³ Ideillőnek tűnik az is, hogy „egy fejedelem (arkhón) van náluk.”¹⁴⁴ A fentiek alapján ellentmondásos kép rajzolódik ki a konsztantinoszi tudósításból, hogy a magyarok hét nemzetségéhez (genea), vagy inkább törzséhez csatlakozó kazár törzseket egyfelől népek (ethnosz) tekintették, amely három nemzetségből/törzsből állt, másfelől egyetlen, fejedelem vezette nemzetségnek/törzsnek (genea) a magyar törzsszövetségben belül.¹⁴⁵ Ezt a furcsának tűnő duális szerkezetet különbözőképpen értelmezte a szakirodalom.¹⁴⁶ Az egyik felfogás in-

¹³⁵ Tóth 1984. 102. o.; Tóth 2011. 58. o.

¹³⁶ Fodor 1988. 94. o.; vö.: hasonlóan Fodor 1986. 114. o., 46. jegyzet.

¹³⁷ Várady 1989. 55. o.

¹³⁸ Vékony 2002. 184. o.

¹³⁹ *Hóman Bálint*: A magyarok honfoglalása és elhelyezkedése. (A Magyar Nyelvtudomány Kézikönyve I/7.) Budapest, 1923. (A továbbiakban: *Hóman* 1923.) 21–22. o.; *Gyóni* 1938. 164. o.; *Németh Gyula*: A honfoglaló magyarság kialakulása. Második, bővített kiadás, közéleti kiadás *Berta Árpád*. Budapest, 1991. (A továbbiakban: *Németh*: *HMK* 1991.) 263. o.; *Kosztolnyik, J. Z.*: Hungary under the early Arpads, 890s to 1063. New York, 2002. (A továbbiakban: *Kosztolnyik* 2002.) 84. o.

¹⁴⁰ DAI 39/1, vö.: DAI 2003. 174–175. o.; HKÍF 126. o.

¹⁴¹ DAI 39/13, vö.: DAI 2003. 174–175. o.; HKÍF 127. o.

¹⁴² DAI 40/3–4, vö.: DAI 2003. 174–175. o.; HKÍF 127. o.

¹⁴³ DAI 39/12, vö.: DAI 2003. 174–175. o.; HKÍF 127. o.

¹⁴⁴ DAI 39/12–13, vö.: DAI 2003. 174–175. o.; HKÍF 127. o.

¹⁴⁵ Tóth 1984. 106. o.; Tóth 2011. 60–61. o.; „the Kabaroi were divided in three clans of their own, but in the Hungarian clan organization they formed one single clan, the first.” Vö.: Commentary, 144. o.

¹⁴⁶ Ludwig három törzset, altörzset/résztörzset, vagy nemzetséget említett, vö.: *Ludwig* 1982. 109. o.

kább a kavarok törzsszövetségi jellegét emelte ki. Feltételezték, hogy a kavarok/kabarok katonai segédnépi funkciót láttak el, három törzsből álltak, és egy fejedelem irányította őket.¹⁴⁷ Hóman a kabarok három harcias törzsét említette, akik elkülönülve harcoltak.¹⁴⁸ Kristó Gyula szerint a „kabarokat nem vették be a magyar törzsszövetségi szervezetbe” és „nem voltak részei a Hétmagyarnak nevezett törzsszövetségnek” még a X. század közepén sem, a „magyarok egy vezetőt neveztek ki élükre.”¹⁴⁹ Hasonlóképpen Makk Ferenc is hangsúlyozta, hogy a kavarok nem tartoztak a „Hetümgoyer–Hetümdzser (Hétmagyar) törzsszövetségbe, hanem annak csupán csatlakozott katonai segédnépe volt.”¹⁵⁰ A másik alapvető felfogás inkább törzsként értelmezte a kabarok szervezetét. Általánosan elfogadott álláspont szerint a csatlakozó kavarok egy törzset alkottak, a nyolcadik törzset a magyar törzsszövetségben.¹⁵¹ Ez utóbbi értelmezésen belül uralkodó az a hipotézis, amely szerint a három kazár törzset vagy inkább törzstörédeket egy törzssé egyesítették a magyarok.¹⁵² Szűcs Jenő megfogalmazása szerint a „mesterségesen egy törzsbe szervezett ’lázaadók’ – bizonyára inkább három törzs törédekei, mint teljes törzsek” voltak.¹⁵³ Róna-Tas András szerint a „három kavar törzset egyesítették, újjászervezték a magyarok, és élükre egy vezetőt kaptak, aki uralkodott felettük egészen a DAI 39. fejezet megírása idejéig.”¹⁵⁴ Szerinte az egy törzssé szervezett kavarok főnöke a harmadik magyar méltóság, a karha volt.¹⁵⁵ Legújabbán Szabados György úgy értelmezte a konsztantinoszi híradást, hogy „három politikai–katonai alcsoportot – törzset – vontak össze mesterségesen.”¹⁵⁶ A kialakítás folyamatával kapcsolatban megjegyezte, hogy „a konsztantinoszi szöveg két pillanatfelvétele két menetben mutatja be a kabarok magyar uralom alatti megszervezését. Az elsőben egy vezető alatt még három alegységet érzékelhetni, a másodikban viszont ez a három egységbeli különbség végleg eltűnik és a ’genea’ is egynek látszik.”¹⁵⁷ Megjegyzendő, hogy valójában Konsztantinosznál nem mutatható ki két „pillanatfelvétel” a kabarokról, egyetlen híradásban tükröződik a kettős, duális szerkezet. A bizánci császár tudósításának ellentmondani látszik Howard-Johnston értelmezése, aki szerint nem a kavarokat szervezték meg a magyarok, hanem éppen a kazár uralkodó által küldött kavarok álltak a magyar törzsszövetség élére, és ők szervezték át a magyar törzseket.¹⁵⁸ Valójában Konsztantinosz egyáltalán nem szól a kavarok népszervezéséről magyar vonatkozásban, és különösképpen valószínűtlen az, hogy ezt a missziót éppen a kagán megbízásából végezték volna, aki ellen felkeltek. Igaz, a szövegből az ellenkezője sem

¹⁴⁷ Bartha 1968. 101., 116. o.; Györffy György: Honfoglalás, megtelepedés és kalandozások. In: Magyar őstörténeti tanulmányok. Szerk. Bartha Antal – Czeglédy Károly – Róna-Tas András. Budapest, 1977. (A továbbiakban: Györffy 1977a.) 135. o.; Göckenjan, H.: Hilfsvölker und Grenzwächter im mittellaterlichen Ungarn. Wiesbaden, 1972. (A továbbiakban: Göckenjan 1972.) 35–36. o.; Révész 1999. 144. o.

¹⁴⁸ Hóman 1935. 69., 101. o.

¹⁴⁹ Kristó 1996. 152–153. o.

¹⁵⁰ Makk 1998a. 36. o.

¹⁵¹ Pauler 1900. 14. o.; Németh Gyula: A honfoglaló magyarság kialakulása. Budapest, 1930. (A továbbiakban: Németh: HMK 1930.) 223., 234–235. o.; Hóman 1938. 17. o.; Zichy István: Magyar őstörténet. Budapest, 1939. (A továbbiakban: Zichy 1939.) 15–16., 26. o.; Székely 1976. 415–416. o.; Dienes 1978. 9. o.; Czeglédy 1985. 118. o.; Darkó Jenő: Az ősmagyar hadművészet fejlődése és hatása Nyugateurópára. (Reprint) Máriabesnyő–Gödöllő, 2007. (A továbbiakban: Darkó 2007.) 24–25. o.; Szabados 2011. 197. o.

¹⁵² Kristó 1980. 65., 118., 454–457. o.; Kristó 1996a. 57. o.; Mesterházy Károly: A nemzeti szervezeten és az osztályviszonyok kialakulására a honfoglaló magyaroknál. Budapest, 1980. (A továbbiakban: Mesterházy 1980.) 51–52. o.; Erdélyi István: A magyar honfoglalás és előzményei. Budapest, 1986. (A továbbiakban: Erdélyi 1986.) 44. o.; Fodor 1988. 92. o.; Szűcs 1992. 287–288. o.; Kosztolnyik 2002. 84. o.; Darkó 2007. 25. o.; Fodor 2009. 57. o.; Róna-Tas – Berta 2011. II. k. 1175. o.

¹⁵³ Szűcs 1992. 288. o.

¹⁵⁴ Róna-Tas – Berta 2011. II. k. 1175. o.

¹⁵⁵ Róna-Tas 1999. 349., 389. o.; vö. még: Róna-Tas 1996. 272., 274. o.

¹⁵⁶ Szabados 2011. 197. o.

¹⁵⁷ Uo.

¹⁵⁸ Erre a nézetre vö.: Howard-Johnston 2007. 190. o.

olvasható ki, amit a magyar szakirodalom többségében feltételez, ti. hogy a magyarok szervezték volna meg a kavarokat és egy törzssé tették volna őket. A kavar „törzseket” (genea) értelmezték már altörzsekként is.¹⁵⁹ Howard-Johnston szerint a magyarok élen álló kavarok törzse „mesterséges konstrukció, amely három látszólag egymástól független kazár nemzetségből állt.”¹⁶⁰ Ugyancsak nemzetségekként értelmezte a ’genea’-t Vékony Gábor, aki szerint a csatlakozó kazár kavarok „három nemzetségének is volt egy fejedelme.”¹⁶¹ Kosztolnyik Zoltán is feltételezte a konsztantinoszi híradás alapján, hogy a három kazár nemzetség (clan) egy törzset alkotott.¹⁶² Utóbbi értelmezések azért nem állják meg helyüket, mert a magyar törzseket is hasonlóképpen „nemzetségeknak” (genea) nevezi Konsztantinosz a 38–40. fejezetben, a ’genea’ nem jelenthetett a kavarok esetében nemzetséget, ugyanakkor a „Hétmagyar” esetében törzset.¹⁶³ Úgy vélem, hogy a kavarok speciálisnak tűnő „kettős, duális szerkezete” nem kapcsolható össze feltételezett alavetésükkel a magyarok részéről. Ez a felfogás részben egy kései adaton alapul. Anonymus gesztájában megemlékezik arról, hogy a kijevi fejedelem segítségére siető hét kun vezért legyőzte Álmos fejedelem, és azok csatlakoztak a Hétmagyarhoz, és bejöttek vele az új hazába.¹⁶⁴ A XIII. század eleji geszta aligha vehető ebben a vonatkozásban perdöntő bizonyítéknak, és semmiképpen sem egyeztethető a kortárs konsztantinoszi tudósítással. Így Németh Gyula áthidaló feltevése, hogy a kavarok három törzse hét nemzetségből állt volna, aligha helytálló.¹⁶⁵ A kazár kormányzat, a kagán valóban legyőzte a lázadókat, a magyarokkal kapcsolatban viszont nem bizonyítható, hogy akár a kagánnal szövetségben, akár pedig egyedül felléptek volna a hozzájuk csatlakozó kazár csoporttal szemben. Konsztantinosz éppen hogy baráti viszonyt említ, „összebarátkoztak egymással”, ami kizárja az ellenséges viszonyt a magyarok és kavarok között.¹⁶⁶ Kristó Gyula szerint „a magyarok és a kavarok egymáshoz való viszonyát, bár a bizánci császár azt összebarátkozásként minősítette és összeolvasdásukról szólt, mégis inkább alá-fölérendeltség jellemezte.”¹⁶⁷ A kavarok feltételezett alárendelt pozícióját a történeti kutatás általában annak tulajdonította, hogy csatlakozott népként jelentek meg a befogadó és már kifejlett törzsszövetségi rendszerrel bíró magyarok szállásterületén. Véleményem szerint nagyon valószínű, hogy a kazár/kavar törzseket nem tekinthetjük töredéktörzseknek, altörzseknek, vagy nemzetségeknak, amelyeket a magyarok szerveztek volna egy törzsbe, illetőleg az sem bizonyítható, hogy a kazár/kavar törzsek szerveződtek volna saját kezdeményezésükre vagy a kagán parancsára egyetlen „szupertörzsbe”.¹⁶⁸ Mindenekelőtt hangsúlyozni kell, hogy nem tudunk egyetlen olyan törzsről sem, amely a kavarokhoz hasonlóan három

¹⁵⁹ Moór Elemér: A honfoglaló magyarság megtelepedése és a székelyek eredete. Budapest, 1944. (A továbbiakban: Moór 1944.) 7., 31. o.; Róna-Tas 1999. 351. o.

¹⁶⁰ Howard-Johnston 2007. 190. o.

¹⁶¹ Vékony 2002. 185. o.

¹⁶² Kosztolnyik 2002. 88. o.; máshol viszont a szakirodalom alapján törzseknek (tribes) tekintette őket, akiket egyesítettek egy törzssé, uo. 84. o.

¹⁶³ A ’genea’ terminus ellentmondásos értelmezéseire és fordítására (hol törzs, hol nemzetség) vö.: Szabados 2011. 196–197. o.

¹⁶⁴ Anonymus: Gesta Hungarorum, cap. 8–10., vö.: SRH I. 42–47. o.; HKÍF 289–293. o. (Veszprémi László); vö. még kétnyelvű (latin–angol) kiadására: Anonymus, Notary of King Béla: The Deeds of the Hungarians. Ed. by Martyn Rady – László Veszprémi. (A továbbiakban: Anonymus 2010.) In: Anonymus and Master Roger. Budapest, 2010. 20–29. o.; a kavarok Álmos általi legyőzésére és alavetésére lásd: Dümmerth Dezső: Az Arpádok nyomában. Budapest, 1977. (A továbbiakban: Dümmerth 1977.) 77., 79. o.; Kristó 1980. 115. o.; Németh: HMK 1991. 265–266. o.

¹⁶⁵ Németh: HMK 1991. 265–266. o.

¹⁶⁶ DAI 2003. 174–175. o.; vö.: Várady 1989. 31–33. o.; vö. még: Uhrman 2003. 281. o., 104. jegyzet

¹⁶⁷ Kristó 1996a. 57. o.

¹⁶⁸ Tóth 2011. 60–61. o. Várady felfogása szerint az eredetileg három kazár–kabar törzs egy törzssé szerveződése után a rangban első törzset alkotta a ténylegesen nyolc törzsből álló, hagyományosan ’hét törzs’ szövetségében, vö.: Várady 1989. 55. o.

törzsből tevődött volna össze. Németh Gyula kiváló monográfiájában is a kavarak jelentik az egyetlen idevágó példát, a két törzsből egyesített/egyesült törzsrre sem sok példa van (a magyar Kürtgyarmat az egyik).¹⁶⁹ Ezért feltételeztem korábban azt, hogy „két szövetséges nép (etnosz) élt a IX. századi magyar szállásterületen: a magyarok és a kavarak. Mindkét nép törzsszövetségi jellegű szervezettel rendelkezett, amely egymástól független lehetett. Ezért inkább 7+3-as felépítésű kabar–magyar törzsszövetségről beszélhetünk. A később csatlakozó kavarak kapcsolata a hét magyar törzssel sajátos kettősséget mutatott: háborúban együttarcolás (alárendeltség), ugyanakkor a belső szervezeti keretek megtartása (önállóság).”¹⁷⁰ Hangsúlyoztam, hogy kifelé a „kazár-kavarak egységesnek tünnek, így a hét törzssel való kapcsolatok során (harcok, nyelvkeveredés) egynek vették őket, így szerepelhetnek első törzsként (valójában népként). Befelé, a három kabar törzs egymással való viszonyában a Kazáriától örökölt törzsi szerkezet, elkülönültség, illetve ennek a tudata sokáig fennmaradhatott.”¹⁷¹ A fenti teóriámat bírálta Kristó Gyula, mivel álláspontja szerint a hangsúlyt a „magyarok és a kavarak közötti viszonyt illetően nem a szövetségre és a kabar autonómiára kell helyezni, hanem az alá/főlérendeltségre és a kavarak katonai segédnépi státusára.”¹⁷² Kristó Gyula bírálata ellenére elfogadta hipotézisemből azt, hogy a kavarak szervezete (ti. három törzsrre tagolódása) nem változott, de hozzátette azt, hogy a magyarok egy fejedelmet neveztek ki a kabar törzsek élére.¹⁷³ Érdekes modellt állított fel a kavarakat magába foglaló magyar törzsszövetségről Róna-Tas András, aki a török típusú törzsszövetségek analógiájára épített.¹⁷⁴ Eszerint a Hétmagyar törzsszövetség „szerkezete nem 7 + 1, hanem 6 + 1 (+1) + 1 (3) volt.”¹⁷⁵ A törzsszövetséget a Megyer törzs vezette (Árpád törzse) és „hat másik törzs, a Nyék, Kürtgyarmat, Tarján, Jenő, Kér, Keszi alkották a második szervezeti kört... A harmadik körhöz tartozott a kavarak törzse, amely egy fő alatt állt, de három altörzsrre oszlott.”¹⁷⁶ A kavarak helyét illetően Róna-Tas András megjegyezte, hogy „teljesen egyezik a török törzsek szervezeti mintáival, hogy a három törzsnek egy főnöke van. Szerinte „más esetekben is előfordulhatott, hogy két vagy több törzs összevonásakor egy törzsfő állt az összevont törzsek élén.”¹⁷⁷ Megjegyzendő, hogy a feltételes megfogalmazás mögött vélhetően az rejlik, hogy a kavarakon kívül nem ismerünk olyan „törzset”, ahol kettőnél több (jelesül itt három!) törzs élén állt volna egy vezető. Nézetem szerint a magyar törzsszövetség szervezete meglehetősen bonyolult és komplex volt. Egyetlen kivételes török példához lehetne hasonlítani, ami még bonyolultabb szerkezetű. Ez a Tokuz Oguz (kilenc oguz) nevű törzsszövetség. Az oguzok népalakulata kilenc törzset tartalmazott, de a kilencedik önmagában egy kilenc törzsből álló szervezet volt.¹⁷⁸ Konsztantinosz császár leírása szerint a türköknek/magyaroknak hét törzse volt, amelyeket a 40. fejezet elején név szerint is felsorolt (Nyék, Megyer, Kürtgyarmat, Tarján, Jenő, Kér, Keszi), és a kavarak csatlakozásával nyolcra nőtt a törzsek száma.¹⁷⁹ Véleményem szerint ez a struktúra leginkább az

¹⁶⁹ Ezekre a példákra (Qovars, Kürtgyarmat) vö.: *Németh*: HMK 1991. 37. o.; *Róna-Tas* 1999. 348., 350. o.

¹⁷⁰ Vö.: *Tóth* 1984. 112. o.

¹⁷¹ *Tóth* 1984. 107. o.; vö.: még *Tóth* 1998. 72. o.; *Tóth* 2011. 61. o.

¹⁷² *Kristó* 1996. 153. o.; hasonlóan *Kristó* 1996a. 57. o.

¹⁷³ *Kristó Gyula*: A magyar állam megszületése. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 8.) Szeged, 1995. (A továbbiakban *Kristó* 1995.) 125. o.; hasonlóan *Kristó* 1996. 152. o.; *Kristó* 1996a. 57. o.

¹⁷⁴ *Róna-Tas* 1996. 267. o.; *Róna-Tas* 1999. 341. o.

¹⁷⁵ *Róna-Tas* 1996. 274. o.

¹⁷⁶ Uo. 275. o.; *Róna-Tas* 1999. 350–351. o.; a nyolc törzsből álló magyar törzsszövetség bírálatára vö.: *Makk* 1998a. 36. o.

¹⁷⁷ *Róna-Tas* 1996. 273. o.; vö.: még *Róna-Tas* 1999. 348. o.

¹⁷⁸ *Róna-Tas* 1996. 268. o.; *Róna-Tas* 1999. 341. o.

¹⁷⁹ DAI 40/3–6, vö.: DAI 2003. 174–175. o.

1(3) + 7-es képlettel írható le.¹⁸⁰ A kavarok népe törzsként működött a magyar törzsszövetségben belül, amelyet korábbi álláspontommal szemben mégsem tekinthetünk magyar–kavar törzsszövetségnek,¹⁸¹ hanem továbbra is „Hétmagyar” (Hetümoger) maradt a törzsek számbeli változása, gyarapodása dacára. Gyanítható, hogy a hetes szám megőrzése, az eredeti szervezet megtartása miatt egyesíthették már korábban a magyar törzsszövetségben belül a Kürt és a Gyarmat törzseket is. A kavarok első törzsként kapcsolódtak a magyarok hetes szervezetéhez, de valójában három törzsük volt, amelyek megtartották nevüket, identitásukat a kavar szervezeten belül. Egyáltalán nem egyesültek a kazár törzsek és nem is egyesítették őket. A kavarok helyzete kettősséget mutatott, törzsként tartották őket számon a magyar törzsszövetségben belül, ugyanakkor megőrizték saját szervezetüket, amely hasonlóképpen törzsszövetségi jellegű volt és három kazár törzset tartalmazott. Tehát nem két törzsszövetség létezett egymás mellett, hanem egy nagy, nyolcas „magyar” törzsszövetségben belül volt egy nagyobb (hetes) magyar törzsszövetség és egy kisebb (hármás) kavar törzsszövetség.

A kavar etnikum és törzsek azonosítási problémái

A következő probléma a kavar etnikum és törzsek azonosítása, illetve neve. Ismerjük a kavarok/kabarok közös, törzsszövetségi nevét – a *Salzburgi Évkönyv*ben kovár (kavar) és Konstantinosznál kabar/kavar (Kabaroi) alakban – ahogy őket a magyarok és más népek nevezték, melynek értelmezésére számos etimológiai kísérlet történt.¹⁸² Ugyanakkor semmilyen közelebbi információnk nincs a három törzs nevééről. Etnikai vonatkozásban is felvetettek hipotéziseket a kavarokat illetően.¹⁸³ Harmatta János egy VII. századi keleti türk törzssel próbálta azonosítani a kavarokat.¹⁸⁴ Grégoire merész hipotézisében a besenyők első három törzsét, a kangarokat vélte azonosnak a kavarokkal, az azonos törzslétszám és a hasonlóan vélt történeti szerep alapján.¹⁸⁵ A rejtélyes ’fekete magyarokkal’ is kapcsolatba hozták a kavarokat. A fekete magyarok szerepeltek a XII. század elején összeállított orosz őskronikában (PVL), illetőleg XI. század elejéről származó forrásokban (Querfurti Brúnó és Chabannes-i Adémar).¹⁸⁶ Egyes feltevések az Adémarnál említett

¹⁸⁰ Tóth Sándor: Kabarok és fekete magyarok. *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica*, 84. (1987) (A továbbiakban: Tóth 1987). 25. o.; vö.: még Tóth 2010. 137. o.

¹⁸¹ A magyar–kavar törzsszövetségre vö.: Tóth 1984. 112. o.

¹⁸² A kavar/kabar nevet gyűjtőnévnek tekintette: Ludwig 1982. 109. o.; Kristó Gyula: Nem magyar népek a középkori Magyarországon. Budapest, 2003. (A továbbiakban: Kristó 2003.) 40. o.; a kavar népnév etimológiájára összefoglalóan vö.: Tóth 1998. 68–69.; Tóth 2011. 58–59. o.; a ’lázadó’ etimológiára Németh: HMK 1930. 237. o.; a ’lázadj!’ etimológiára Németh: HMK 1991. 265. o.; a ’támadó, támadók’ értelmezésre Golden 1980. 141. o.; a harcrendben elfoglalt élenjáró szerepükre utaló ’orr’ jelentésre vö.: Berta Árpád: Magyarok a steppe országútján (törzsek és törzsnevek). In: Árpád előtt és után. Szerk. Kristó Gyula – Makk Ferenc. Szeged, 1996. 37. o.; a khorezmi-káliz népnévből eredeztette: Tolszov 1950. 233. o.; Schönebaum 1957. 142–146. o.; a „keverék” jelentésre Kristó Gyula – Makk Ferenc – Szegfű László: Adatok korai helyneveink kérdéséhez. *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica*, 44. (1973) (A továbbiakban: Kristó – Makk – Szegfű 1973.) 12. o.; az „összegyűjt” etimológiára vö.: Róna-Tas 1996. 273. o.; legújabbban az arab „nagy” (kabir) jelentésű, előkelő társadalmi réteget jelölő szóból származtatta Ciociltan, V.: Khalisen, Kabaren, Khasaren. Stamm oder Stand? *Chronica*, 11. (2011) (A továbbiakban: Ciociltan 2011.) 186–188. o.

¹⁸³ Összefoglalóan vö.: Uhrman 2003. 270–273. o.

¹⁸⁴ Harmatta 1998. 142. o.; vö. még Uhrman 2003. 271. o.

¹⁸⁵ Grégoire 1937. 637–640. o.; vö. még Uhrman 2003. 272–273. o., 36. jegyzet

¹⁸⁶ Az orosz őskronika ’fekete ugor’ (ugri csjornii) adatára vö.: MEH 126. o. (Kniezsa István); HKÍF 171–172. o. (Ferencz István); Querfurti Brúnó híradásaira a fekete magyarok (Ungri Nigri) kapcsán, Gombos, F. A.: *Catalogus fontium historiae Hungaricae*. I–III. k. Budapestini, 1937–1938. (A továbbiakban: Gombos 1938.) I. k. 430. o.; III. k. 2569. o.; magyar fordításukra vö.: Az államalapítás korának írott forrásai. Szerk. Kristó Gyula. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 15.) Szeged, 1999. (A továbbiakban: AKÍF.) 85–88., 89–91. o. (Thoroczkay Gábor); Adémar (Ademarus) utalásaira a fekete magyarok és Fekete Magyarország (Ungria Nigra) kapcsán, vö.: Gombos 1938. I. k. 16. o.; AKÍF 163–169. o. (Makk Ferenc)

fekete bőrszín, illetve a fekete szín alávetettségére vonatkozó jelentése miatt azonosnak vélték a fekete magyarokat a magyarokhoz csatlakozó kavarral, akiket katonai segédnépek tekintettek.¹⁸⁷ Bár ez a hipotézis nem vehető el teljesen, a kavarrak nem azonosíthatók a fekete magyarokkal. A fekete magyarok elnevezéssel jelölhették a pogány népséget, a keleti magyar törzseket, illetőleg az eredeti szállásterületükről elköltözőket is.¹⁸⁸ Ahogy arra már utaltam, Anonymus kunjait, illetve hét kun vezérét is a kavarrakra értelmezték, de ez kevésbé valószínű, mindenképpen anakronizmusnak tekinthető.¹⁸⁹ Anonymus megemlékezett arról is, hogy a honfoglalás idején Ménmarót fejedelem területén kozárnak mondott népek éltek. Nem egyértelmű, hogy ez a kozár/kavar népségre utaló reminiscencia-e vagy más jelentése van a névnek.¹⁹⁰

A történeti kutatás két alapvető módszert alkalmazott a kavar etnikum és törzsek megismerése érdekében. Az egyik módszer az volt, hogy a középkori Kárpát-medencében élő, a honfoglalás utáni időszakban a forrásokban felbukkanó népekkel kísérelték meg azonosítani a kavarrakat, illetve egyes törzseiket. Számos kutató feltételezte, hogy a kavarrak részben vagy egészben azonosíthatók a XI–XII. századtól a forrásokban felbukkanó székelyekkel.¹⁹¹ Ez a feltevés azon alapult, hogy a székelyek rendelkeztek autonómiával, különbözőnek tűntek a magyaroktól és akárcsak a harcias kavarrak a IX–X. században, fontos szerepet játszottak a középkori Magyar Királyság katonai rendszerében, a hadrendben elől jártak a besenyőkkel együtt. Nem lehet kizárni, hogy a székelyek jelentik a kavar kontinuitás „egyik” kulcsát, de bizonyítani sem lehet ezt egyértelműen. A székelyek esetében a kavar verzió mellett a történeti kutatásban számoltak hun, avar, bolgár, sőt magyar eredetükkel is.¹⁹² A székelyek mellett a kálizokat azonosították még a kavarrakkal, illetőleg egyik törzsüknek feltételezték. Ez a muszlim hitű népség a középkori Magyar Királyság déli részein élt, és főleg katonai szerepe volt a XII. században, amikor felbukkannak a forrásokban.¹⁹³ A katonai szerep mellett még népvük némi hasonlósága a

¹⁸⁷ Györffy 1959. 75–76. o.; Kristó Gyula: A fekete magyarok és a pécsi püspökség alapítása. *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica*, 82. (1985). (A továbbiakban: Kristó 1985.) 11–17. o.

¹⁸⁸ A kavar-fekete magyar azonosítás elvetésére: Tóth 1987. 27–28. o.; pogányokra utalhatott a fekete magyar megnevezés, vö.: Tóth Sándor László: A fehér és fekete magyarok kérdéséhez. *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica*, 75. (1983) (A továbbiakban: Tóth 1983.) 8. o.; Kosztolnyik 2002. 99–100. o.; Koszta László: Querfurti Brúnó és Azo ostiai püspök. Két külföldi klerikus és a püspökségi szervezet továbbépítése 1009-ben. (A továbbiakban: Koszta 2012.) In: Hittérítők és pogányok. Querfurti Brúnó – egy vértanú Szent István korában. Szerk. Halmágyi Miklós. (Belvedere Meridionale XXIV., 2012. Tél) (A továbbiakban: Halmágyi 2012.) 26. o.; a keleti törzsekre vagy az elköltözőkre utalhatott, vö.: Tóth 2010. 155–158. o.; legújabbban a kérdéskör tárgyalására vö.: Tóth Sándor László: Querfurti Brúnó és a fekete magyarok. In: Halmágyi 2012. (A továbbiakban: Tóth 2012a.) 41–55. o.

¹⁸⁹ A kunok és kavarrak azonosítására vö.: Németh: HMK 1930. 223., 238–240. o.; Göckenjan 1972. 36–39. o.; Dümmerth 1977. 77., 97. o.; az azonosítás ellen vö.: Vernadsky, G. – Ferdinandy, M.: Studien zur ungarischen Frühgeschichte. I. Lebedia. II. Álmos. München, 1957. (A továbbiakban: Vernadsky – Ferdinandy 1957.) 90–91. o., 205. jegyzet; Tóth 1984. 107. o.; Tóth 1998. 71. o.

¹⁹⁰ Anonymus adatára vö.: SRH I. 49. o. „terram illam habitarent gentes, qui dicuntur Cozar”; vö. még: Anonymus 2010. 33. o.; a lehetséges értelmezésekre, 'Khazar', 'káliz' és kecskepásztor, vö.: uo. 33. o., 7. jegyzet.

¹⁹¹ A krónikakompozíció 1116. és 1146. évi székely adataira vö.: SRH I. 436., 456. o.; Anonymus székelyeire: SRH I. 102., 104. o.; Anonymus 2010. 108–111. o.

¹⁹² A székelyek eredetére vonatkozó elméletekre további szakirodalommal újabb összefoglalóan vö.: Kordé Zoltán: A székelykérdés története. Székelyudvarhely 1991. (A továbbiakban: Kordé 1991.); Kristó Gyula: A székelyek eredetéről. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 10.) Szeged, 1996. (A továbbiakban: Kristó 1996b.); a székelyek kavarrakkal való azonosítására vö.: Moór 1944. 34–36., 72–76. o.; Györffy 1959. 45–46. o.; legújabbban vö.: Kordé, Zoltán: Über die Herkunft der Szekler. (A továbbiakban: Kordé 2009.) In: Die Szekler in Siebenbürgen. Von der privilegierten Sondergemeinschaft zur ethnischen Gruppe. Ed. Harald Roth. Cologne–Weimar–Vienna, 2009. 90–107. o.; a székelyek részei voltak a kavarroknak, vö.: Kristó 1996b. 49–59. o.; Kristó 2003. 54–59. o.

¹⁹³ A kálizok kavarrakkal való azonosítására vö.: Gyóni 1938. 85–96., 159–168. o.; Schönebaum 1957. 142–146. o.; részleges azonosításra: Kristó 1996b. 36–47. o.; Kristó 2003. 45–53. o.

kavar névhez szolgálhat érvül a kavar–káliz kontinuitás mellett. Itt is meg kell azonban jegyezni, hogy kétszáz év választja el a kavarak 950-es utolsó említését a kálizok XII. századbéli szereplésétől. Így a székelyekhez és a besenyőkhöz hasonlóan a honfoglalás után, a X–XI. században is bekerülhettek a muszlim hitű kálizok a Kárpát-medencébe, amikor már a muszlim hit jobban elterjedt a kelet-európai steppén.¹⁹⁴ Egészében véve tehát nem zárhatjuk ki a kálizok esetében sem azt, hogy a kavar törzsszövetség keretein belül éltek, de a források nem is bizonyítják ezt egyértelműen.¹⁹⁵ A másik elterjedt kutatási módszer, hogy Kazária erősen vegyes, heterogén török és iráni (alán) népességét ismerve hasonlóan kevertnek tételezték fel a kavarakat. Szűcs Jenő szerint a kabarok „etnikailag olyan vegyes képletet testesítettek meg, mint maga a kazár birodalom népessége. Különféle török törzstörödéken kívül jelentékeny számú iráni etnikum, vallásilag mohamedán (káliz) és alán (oszlár) csoportok alkották a kabarok népét.”¹⁹⁶ A kutatók tehát Kazáriában lakó nép- és törzsneveket kerestek a forrásokban, illetőleg a népnevekre emlékeztető korai helynevekben. A törzsnévként viselkedő és kazáriai nép-, és törzsnevekkel azonosítható helyneveket „vélt kavar törzsneveknek” tekinthetjük. Ezen „kavar törzsnevek” közé sorolhatjuk a már említett Székely és Káliz mellett a bolgár törzsnévvel azonosítható Bercel és Berény, az iráni–alán Oszlár–Eszlár, valamint Varsány neveket. Ide sorolták továbbá még a Tárkány, Ladány, Ság, Őrs helyneveket is.¹⁹⁷ A kombinációk alapján jóval több, mint három törzsnevet leltek fel a kutatók, erősen kérdéses azonban, hogy bármelyikük is tényleges kavar törzsnév lett volna. Véleményem e kérdésben változatlan, nem lehet sem kazáriai népnevek, sem pedig későbbi magyarországi népesség, illetve népnevek (székely, káliz), különösképpen pedig helynevek alapján a bizonyosság igényével fellelni az egykori kavar törzseket, illetőleg törzsneveket.¹⁹⁸ Számolnunk kell azzal is, hogy Kazária 965-os bukása vagy a besenyő törzsszövetség XI. századi felbomlása után is bekerülhettek kazár, volgai bolgár és besenyő csoportok, törzstörödékek és velük együtt kálizok, székelyek a Kárpát-medencébe. Így nem kell feltétlenül a kavarak utódait látni sem a székelyekben, sem pedig a kálizokban, miképpen a besenyőkben sem kereshetjük őket. A helynevek alapján pedig különösképpen kockázatos kavar népességet és törzset rekonstruálni, főleg ha ilyen nevű törzsről vagy népről a történeti források nem emlékeznek meg. Egyelőre, primér források híján a kazár–kavar törzsek neve továbbra is ismeretlennek tekinthető.

A kavar fejedelem (arkhón)

A következő fontos kérdés a kavarak vezetőjének rangja. A három kazár/kavar törzs fejt fejedelemnek (arkhón) nevezte Konsztantinosz császár. Bonyolítja a helyzetet, hogy arkhón, illetve magas arkhón megnevezéssel illette Árpádöt, továbbá fiát, Liuntikát és unokáját Falicsit is, sőt, a törzsek vezetőit, a törzsfőket is.¹⁹⁹ Mivel a kavarakat a nyolcas „magyar” törzsszövetség részeként kezelték, de a kavaraknak maguknak is volt egy saját törzsszövetsége, nehéz eldönteni, vajon törzsfőnek vagy fejedelemnek tarthatjuk a

¹⁹⁴ Czeglédy 1985b. 99–104. o.

¹⁹⁵ Tóth 1984. 108. o.; Tóth 2011. 61. o.

¹⁹⁶ Szűcs 1992. 288. o.

¹⁹⁷ A kavarak lehetséges törzsneveinek legteljesebb feltérképezésére vö.: Györffy 1959. 44–76. o.; Györffy 1990. 83–93. o.; Török Sándor (Györffy György bevezetésével): Mi volt a neve a három kabar törzsnek? *Századok*, 116. (1982) (A továbbiakban: Török – Györffy 1982.) 986–1059. o.; Kristó – Makk – Szegfű 1973. 12., 39–42. o.; Kiss Lajos: A honfoglalás és a letelepedés a földrajzi nevek tükrében. *Magyar Tudomány*, 1996/8. (A továbbiakban: Kiss 1996.) 968–969. o.

¹⁹⁸ Tóth 1984. 108. o.

¹⁹⁹ Tóth, Sándor László: Princes and Dignitaries in the Ninth-Tenth Century Magyar Tribal Federation. *Chronica* 3. (2003) (A továbbiakban: Tóth 2003.) 27. o.

három kazár törzs felett álló arkhón, aki nemcsak a IX. században, de még a X. század közepén is megtartotta tisztségét Konsztantinosz szerint, aki utalt rá, hogy „máig is megvan”.²⁰⁰ Várady László megkülönböztette a törzsek felett álló vezetőket, törzsfőket (genea arkhón) és a nép, a törzsszövetség felett álló fejedelmeket (ethnos arkhón).²⁰¹ Jóval valószínűbbnek tartom, hogy nem törzsfő, hanem fejedelem uralkodott a kavarak három törzse, népe felett, mint 'ethnos arkhón'.²⁰² Róna-Tas András szerint a kavaraknak egy főnöke volt, aki „felett felügyeletet gyakorolt még egy kormányzó, a karha.”²⁰³ Ez a hipotézis két lehetőséget kombinál, mert bizonytalan, hogy kit tekinthetünk kavár arkhónnak; a „kavár főnököt” vagy pedig a magyar felügyelőt, a karhát, aki egyébként a magyar törzsszövetség harmadik fejedelme volt.²⁰⁴ Ez a teória megkettőzi a kavár arkhón méltóságát a kavarak „duális” szervezete miatt. Régóta vitatott kérdés, hogy mi volt a címe, rangja a kavarak élén álló főnöknek, milyen nemzetséget képviselt, illetőleg az ismert történeti szereplők közül ki lehetett a kavár származású. A kavár arkhóni címet a történeti kutatásban azonosították már mindhárom ismert fejedelmi méltósággal:²⁰⁵ a muszlim forrásokban szereplő kündü címmel, vagy a konsztantinoszi nagyfejedelemmel (megas arkhón),²⁰⁶ a tényleges uralkodói, hadvezéri és bírói méltósággal, a gyulával,²⁰⁷ illetőleg a már említett, bírói funkciót viselő karkhasz/karha méltósággal.²⁰⁸ Mindez a kavarak jelentőségét is közvetve jelzi, ami furcsa ellentmondásban áll azzal, hogy a törzsszövetségben játszott szerepüket ugyanakkor a történeti kutatás, főleg a magyarországi többnyire alulértékeli. A kavarak uralkodójaként számoltak már az első magyar vezetővel, Levedivel.²⁰⁹ Többen is felvetették a külföldi történeti kutatásban, hogy az uralkodó dinasztia, Álmos, illetve fia, Árpád és nemzetségük volt a kavár származású.²¹⁰ Jómagam is felvettem azt a hipotézist, hogy a nyolc törzs első feje (próté kefalé) talán az első törzs (próté genea), azaz a kavarak fejedelme volt, de ezt nem tekintettem bizonyíthatónak.²¹¹ Ehhez kapcsolódó az a felfogás, amelyik a DAI 40. fejezetének egy passzusára építve – amely Árpád fiát, Liuntikát nevezi arkhónnak – Liuntika/Leventét tekintette trónörökös herceggé a kavarak arkhónjának, vezetőjének.²¹² Felmerült, hogy Árpád volt a nyolc törzs fejedelme

²⁰⁰ DAI 2003. 174–175. o.

²⁰¹ Várady 1989. 28. o.

²⁰² Tóth 2011. 62. o.; ethnos arkhónként értelmezte: *Vékony Gábor*: Egy kazár felirat a Kárpát-medencében. *Életünk*, 1987. 4. sz. (A továbbiakban: *Vékony* 1987.) 383–384. o.

²⁰³ *Róna-Tas* 1996. 274. o.; *Róna-Tas* 1999. 348–349. o.

²⁰⁴ A harmadik magyar fejedelem, a karkhasz vagy karha szerepéről: Tóth 2003. 28., 36. o.

²⁰⁵ Összefoglalóan e kérdéskörre: Tóth 1984. 108. o.; Tóth 2003. 28–29. o.; Kristó 1996. 153. o.

²⁰⁶ A fejedelem/nagyfejedelem volt a kavár, vö.: *Marquart* 1903. 52. o.; *Grousset*, R.: *The Empire of the Steppes. A History of Central Asia*. New Brunswick, 1970. (A továbbiakban: *Grousset* 1970.) 178. o.; *Várady* 1989. 34–35. o.; *Howard-Johnston* 2007. 188. o.

²⁰⁷ A gyula volt a kavár arkhón, vö.: *Macartney* 1930. 116. o.; *Vékony* 1987. 383–384. o.; *Uhrman* 2003. 267–366. o.

²⁰⁸ A karkhasz/karha volt a kavár fejedelem, vö.: *Gyóni* 1938. 164. o.; *Dümmerth* 1977. 75–77., 79., 101., 112. o.; *Ligeti Lajos*: *A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban*. Budapest, 1986. (A továbbiakban: *Ligeti* 1986.) 485. o.

²⁰⁹ *Macartney* 1930. 116. o.; *Pritsak* 1965. 379., 383–384. o.; *Pritsak*, O.: *From the Säbirs to the Hungarians*. In: *Káldy-Nagy, Gy.* (ed.): *Studies in Honour of Julius Németh*. Budapest, 1976. (A továbbiakban: *Pritsak* 1976.) 21–22., 30. o.

²¹⁰ Árpádot és az Árpád-nemzetséget kavárnak tekintette: *Marquart* 1903. 52. o.; *Bury* 1912. 426. o.; *Grousset* 1970. 178. o.; *Várady* 1989. 34–35. o.; *Howard-Johnston* 2007. 188. o.

²¹¹ Tóth 1984. 108. o., 121. jegyzet.

²¹² Árpád fia, Liuntikára mint kavár arkhónra vö.: *Marquart* 1903. 52., 522. o.; trónörökös herceggé irányította a katonai segédnépeket Liuntika, vö.: *Györffy* 1959. 83. o.; *Györffy* 1977a. 144. o.; *Györffy* 1990. 83. o.; vö. még: *Dienes* 1978. 25. o.; *Brook, K. A.*: *The Jews of Khazaria*. New Jersey–Jerusalem, 1999. (A továbbiakban: *Brook* 1999.) 176. o.; *Györffy* felfogásának bírálatára vö.: *Makk Ferenc*: *Kiknek az élén állott Levente?* (Egy konsztantinoszi hely értelmezéséhez.) *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica*, 82. (1985) (A továbbiakban: *Makk* 1985.) 3–9. o.

(etnos arkhón), míg fia, Liuntika, a kavar fejedelem.²¹³ A kabarok fejének tekintették már Ku(r)szánt is gyulaként vagy karhaszként/karhaként.²¹⁴ Végül Kált, illetve Kál fia, Bulcsú karkhaszt tartották kabar arkhónnak.²¹⁵ Azt is feltételezték, hogy a kavarok saját uralkodói nemzetséggel rendelkeztek, és ez az Aba-nemzetség volt.²¹⁶

Ami az elméletek megalapozottságát illeti, a következő megjegyzéseket fűzhetjük a kavar arkhónhoz fűződő teóriákhoz. A kündü tisztség, amennyiben fő- vagy nagyfejedelmi tisztségként értelmezzük és Levedihez vagy Álmoshoz/Árpádhoz kötjük, nem tekinthető kavar fejedelmi tisztségnek. A 38. fejezet ugyanis a hét magyar (türk) törzs első vajdájaként és vezéréként említi Levedit, másik vajdaként Álmost, akinek fiát, Árpádot választják meg fejedelemnek.²¹⁷ Így Levedi, akárcsak az Álmos- és Árpád nemzetség (beleértve Liuntikát is) a hét magyar törzshöz tartozik, jóllehet a 40. fejezetben már valóban a „nyolc magyar” (türk) törzs első méltóságaként szerepel az Árpád-nemzetségbeli arkhón vagy magas arkhón. Igaz ugyanakkor, hogy Konsztantinosz – a második és harmadik fejedelmi tisztséggel, a gyulával (gülasz) és a karhával (karkhasz) szemben – nem adja meg a főfejedelmi tisztség magyar (türk) nevét. Így – jóllehet feltételezhetünk párhuzamot a muszlim források első helyen említett kündü méltósága és Konsztantinosz által a magyarok első fejeként (próté kefalé) említett, Árpád-nemzetségbeli arkhónja (magas arkhón) között, a megfelelés nem teljesen biztos.²¹⁸ Így a kündü tisztség legfeljebb csak feltételesen, az Árpád-nemzetségbeli (nagy)fejedelem méltósága viszont nagy valószínűséggel nem kapcsolható a kavarokhoz. A muszlim források szerint a „háborúban, védelemben és más ügyekben” irányító szerepet játszó gyula méltóság elvileg azonosítható a kavarok arkhónjával. Érvként említhető, hogy a muszlim forrásokban a gyula főként hadvezéri szerepkört tölt be, és a konsztantinoszi tudósítás szerint a kavarok is fontos szerepet játszottak a háborúkban. Így valóban feltételezhető lenne, hogy az élenjáró vitéz kavarok élén fejedelmként a gyula állna.²¹⁹ Valószínű azonban, hogy a 942. évi hispaniai kalandozásról beszámoló Ibn Hajján hetes vezérnévlistáján élen álló első vezér (T.x.x.la) a gyula/Dsila nevet (méltóságot) viseli. Ha ez az olvasata az arab szövegnek helyes, akkor a hét magyar törzsnek megfelelő hét vezér (’emir’) közül elsőként említett gyula nem lehetett a szűkebb hetes törzsszövetségbe nem tartozó kavarok fejedelme.²²⁰ Hasonlóképpen Bulcsú neve, aki harmadik fejedelem, karchasz/karha volt, szerepelt Ibn Hajján említett hetes vezérnévlistáján is.²²¹ Jóllehet nem tudjuk összekötni a fejedelmi méltóságokat tör-

²¹³ *Várady* 1989. 34–35. o.

²¹⁴ Kuszán/Kurszán gyulaként vezette a kabarokat vö.: *Macartney* 1930. 178. o.; *Vékony* 1987. 383. o.; karhaszként: *Dümmerth* 1977. 102. o.; *Róna-Tas* 1999. 347. o.

²¹⁵ *Gyóni* 1938. 164. o.; *Herényi István*: Bulcsú nemzetségének nyári szállása az Árpádok korában. *Századok*, 105. (1971) (A továbbiakban: *Herényi* 1971.) 361., 371–372. o.; *Dümmerth* 1977. 75–77., 79., 101., 112. o.; *Ligeti* 1986. 485. o.

²¹⁶ Egy független, saját kavar fejedelemre, az Abákra: *Hóman* 1935. 67–68. o.; *Kovács Béla*: Kabarok és palócok. *Egri Múzeum Évkönyvei*, 7. (1969) 159–178. o. (A továbbiakban: *Kovács B.* 1969.) ; *Kristó* 1980. 456–457. o.; *Kristó* 1996. 154. o.; az elmélet megkérdőjelezésére: *Révész László*: Heves megye 10–11. századi temetői. Budapest, 2008. (A továbbiakban: *Révész* 2008.) 390–391. o.

²¹⁷ *Tóth* 2003. 29. o.

²¹⁸ Magam is azonosítottam a kündü tisztséget az Árpád nemzetségbeli arkhónnal, s Árpádot és utóda- it kündünek tekintettem: *Tóth* 1998. 100–101., 122–125. o.; *Tóth* 2010. 165–166., 170., 173. o.; *Tóth* 2011. 82–83., 99–101. o.

²¹⁹ *Macartney* 1930. 178. o.; *Vékony* 1987. 383. o.; *Uhrman* 2003. 267–366. o.

²²⁰ *Tóth* 2003. 29. o.; az első név, ’T.x.x.la’ azonosítására a gyula méltósággal, vö.: *Czeglédy Károly*: Új arab forrás a magyarok 942. évi spanyolországi kalandozásáról. (A továbbiakban: *Czeglédy* 1985d.) In: *Czeglédy* 1985. 132., 136. o.; legújabbban vö.: *Elter István*: Ibn Hāyān a kalandozó magyarokról. Szeged, 2009. (A továbbiakban: *Elter* 2009.) 71., 87., 91–95. o.

²²¹ *Czeglédy* 1985d. 132., 135–137. o.; HKÍF 63–64. o. (*Elter István*); *Elter* 2009. 62., 87., 93. o.; *Tóth* 2010. 165. o.

zsekkel, nagyon valószínű, hogy az Árpád-házi (nagy)fejedelem, a gyula és a karkhasz/karha a hét magyar törzshöz tartozott, míg a „kavar törzsek élén saját fejedelem állt.”²²²

Újabb feltevés szerint a három kazár törzs élén álló kavar fejedelem viselhetett a legmagasabb kazáriai titulust, a kagáni címet. Ez tükröződhet a magyar krónikákban és Anonymusnál anakronisztikusan a Keán (Keanus) névben, ami bizonyosan a kagán méltóságnévből eredeztethető.²²³ A három kavar törzs nevezhetett a törzseik felett álló, saját fejedelmet keánnak, azaz kagánnak.²²⁴ Nézetem szerint az utolsó kavar fejedelem vagy kagán (keán) Ajtony lehetett, akit István király győzött le a XI. század elején.²²⁵ Idézett feltevésem kiegészíthető azzal, hogy amennyiben nem azonosítjuk a konsztantinoszi hierarchiában első helyen szereplő Árpád-nembeli nagyfejedelmet a Dzsajháni-hagyomány kündüjével,²²⁶ akkor a kavar fejedelem viselhetett ezt a tisztséget, vagy kazár megfelelőjét, a kündür kagán méltóságnevet. Ibn Fadlán 921–922. évi utazása kapcsán a kazárokról is írt, s a muszlim forrásokban és Konsztantinosznál említett kagán és bég (isad) után két további méltóságot is említett, harmadikként a K.n.d.r. (kündü/küdü) kagánt.²²⁷ A kavar fejedelem tehát viselhetett ezt a kazár méltóságot, a kündür kagán vagy kündü címet. Mindez nem feltétlenül mond ellent a 870/880-as évekre keltezett Dzsajháni-hagyománynak sem. Ibn Ruszta és Gardézi nagymértékben egyező tudósításában a turkok egyik fajtájához tartozó magyarok (modzsgberi) két főnökéről számoltak be. Ibn Ruszta híradása szerint „Főnökük 20 ezer lovassal vonul ki. E főnök neve K.nd.h” [künde/kende: T. S. L.]. Ez azonban csak névleges címe királyuknak, minthogy azt az embert, aki királyként uralkodik fölöttük, G.l.h-nak hívják. Minden magyar a G.l.h nevű főnökük parancsait követi a háború dolgában, a védelemben és más ügyekben.”²²⁸ A kündü kivonulása emlékeztet a kazár második fejedelem, a tényleges uralkodó, az isad feladatköreire, aki „10 000 lovassal vonul ki”, ugyanakkor a valóságos hatalmat is birtokolja a „kormányzásban és a hadügyek vezetésében.”²²⁹ Ha nem ragaszkodunk mereven a kazár típusú szakrális kettős királyság (szakrális kündü és a hadvezér gyula) modelljéhez és nem kötjük mindkét tisztségviselőt a Hétmagyar törzsszövetséghez, érdekes következtetések adódhatnak. A 20 ezer lovassal kivonuló kündüt tekinthetjük a hadak élén haladó tényleges fővezérnek, míg a gyulát egy hadügyeket is irányító, vezető tisztségviselőnek.²³⁰ Felmerülhet, hogy a két tisztségviselő megfelel a két etnosznak, a kavarnak és a magyarnak. Vékony Gábor a kündüt tekintette a magyarok fejének és a katonai szerepkört is ellátó gyulát pedig a harcban kitűnő kavarok uralkodójának.²³¹ A Vékony-féle modellt megfordítva azt állíthatjuk, hogy a törzsszövetségi haderő élén kivonuló kündü lehetett a harcban kitűnő kavarok fejedelme, a magyarok ugyanakkor saját fejedelmüknek, a gyulának engedelmessé váltak. A muszlim

²²² Tóth 2003. 29. o.

²²³ A Kean névre (valójában címre) vö.: a XIV. századi krónikakompozíció (Képes Krónika): SRH I. 291., 315. o.; Anonymus: uo. 48., 51. o.; Tóth 2010. 253. o.

²²⁴ A feltevésre vö.: Tóth 2010. 237., 255. o.

²²⁵ Tóth 2010. 237., 253–258. o.

²²⁶ A nagyfejedelem ('*megas arkhón*' és '*senior magnus*') címet javasolta: Szabados 2011. 188–189. o.

²²⁷ Ibn Fadlán híradásának magyar fordítására: MEH 96–97. o. (Czeplédy Károly); legújabban: *Ibn: Fadlán: Beszámoló a volgai bolgárok földjén tett utazásról*. Ford. és jegyz. Simon Róbert. Budapest, é. n. (A továbbiakban: *Ibn Fadlán.*) 100–101. o.

²²⁸ Vö.: HKÍF 32. o. (Ibn Ruszta), 35. o. (Gardézi); *Kmoskó* 1997. 207. (Ibn Ruszta); *Zimonyi* 2005. 35. o. (Ibn Ruszta), 37. o. (Gardézi)

²²⁹ MEH 90. o.; a párhuzamra az isaddal: Tóth 2011. 86. o.

²³⁰ A kündü fővezérnek, a gyulát főbíróknak tartotta pl. *Kuun Géza*: *Relationum Hungarorum cum oriente gentibusque orientalis originis Historia Antiquissima*. I–II. k. Claudiopoli, 1892., 1895. (A továbbiakban: *Kuun* 1892.) I. k. 213–214. o.; *Hóman Bálint*: *Östörténetünk keleti forrásai. Századok*, 42. (1908) (A továbbiakban: *Hóman* 1908.) 878–883. o.

²³¹ *Vékony* 1987. 283. o.

források leírása tükrözheti a kavár csatlakozás utáni helyzetet a 870/880-as években, amikor a kavarak élen járhattak kündü címet viselő fejedelmükkel a hadjáratokban. Ez a fejedelmválasztás előtti helyzetre vonatkozhat, amikor Árpádot még nem választották meg (nagy)fejedelemnek, és vélhetően még Levedi vezette gyulaként a törzsszövetséget. A magyar krónikás hagyományban is megtalálhatjuk a kündü (Cundu) címet a hét vezér egyike személyneveként. Anonymusnál Cundu Kurszán apja (Cundu pater Curzan), míg a *Krónikában* Cundu fiai Kusid (Cusid) és Kaplony (Cupian/Cupan).²³² Mindez tükrözi a történeti valóságot, hiszen Kuszán/Kuszál 892–904 között fontos szerepet játszott a magyar honfoglalás körüli hadjáratokban.²³³ Georgius Monachus Continuatus tudósítása szerint a bulgáriai hadjáratra (894/895 táján) Nikétász bizánci követ a magyarok „fejeit” (kefalé), Árpádot és Kuszánt kérte fel.²³⁴ Értelmezésem szerint Árpád ekkor már a Hétmagyar törzsszövetség nagy(fejedelme), Kuszán pedig kündüként a kavarak fejedelme lehetett. Györffy György híres, sokáig egyeduralgó, de okkal vitatott „Küндü fia Kurszán” hipotézise (Levedi kündü fia volt Kurszán kündü)²³⁵ helytálló lehet, ha Kuszánban nem a Hétmagyar, hanem a kavár csatlakozással nyolcra nőtt törzsszövetség tényleges fővezérét, egyben a kavarak fejedelmét látjuk. Feltevésem szerint a kavár arkhón kündü/küндür kagán vagy kagán címet viselhetett, amennyiben a kazár kagán által Levedinek felajánlott és végül Árpád és utódai által betöltött arkhón/megas arkhón tisztség nem ez a kazár méltóság volt. A honfoglalás időszakában, a IX. század utolsó évtizedében és a X. század elején Kuszán/Kuszál lehetett a hadban előljáró kavarak/kabarok fejedelme, kündü vagy küндür kagán címet viselve.

A kavarak részvétele a hadjáratokban

A következő probléma a kavarak szerepe a magyar törzsszövetség életében. Ennek talán legfontosabb része a kavarak bekapcsolódása a hadjáratokba, együtt harcolásuk a hét magyar törzsszel. A kazár–kavár törzsek első jellemző megnyilvánulása felkelésük volt. Másik jellemvonása a kavaraknak „harcias természetük” vagy „vitészségük”.²³⁶ Ezt Konsztantinosz császár tanúsítja, aki szerint a kavarak „háborúban legerősebbeknek és legbátrabbaknak mutatkoztak a nyolc törzs közül és háborúban elől jártak, az első törzsek rangjára emelték őket.”²³⁷ Ez az egyik leginkább vitatott konsztantinoszi állítás a kavarakat illetően, akik szerepét a történeti kutatásban főleg a magyar kutatók általában alulértékelik, míg más, főleg külföldi kutatók néha túlbecsülik azt. Macartney szerint „a kavarak nomád nép, igazi török volt, pásztorok és harcosok, a nemzet hajtőereje és hadserege”. A kavarakat szerinte gyula nevű fejedelmük vezette, ők vettek részt a legtöbb hadjáratban. Macartney szembeállította a harcias, nomád kavarakat a többé-kevésbé békés, megletelepedett finnugor magyarokkal.²³⁸ Az angol kutató nyilvánvalóan eltúlozta a kavarak katonai szerepét, amikor szinte minden hadjáratot, kalandozást nekik tulajdonított, mintegy kizárva a magyar törzseket a portyázásokból és a zsákmányból. Ugyanakkor a

²³² Anonymus híradására vö.: SRH I. 41., 95. o.; Anonymus 2010. 19., 101. o.; HKÍF 287., 332. o. Veszprémy László; a *Krónika és Kézai híradására* vö.: SRH I. 166., 291. o.; HKÍF 360., 364. o. (Krisztó Gyula)
²³³ Összefoglalóan az általa gyulának tartott Kuszánra/Kusálra és szerepére vö.: *Krisztó Gyula*: Honfoglaló fejedelmek: Árpád és Kurszán. Szeged, 1993. (A továbbiakban: *Krisztó* 1993.) 53–93. o.; vö.: még *Tóth* 1998. 121–127. o.; *Tóth* 2011. 101–103. o.

²³⁴ Georgius Monachus Continuatus híradására vö.: ÁMTBF 59. o.; MEH 106. o.; HKÍF 147. o.
²³⁵ Vö.: *Györffy* 1959. 127–160. o. (főként 78., 142., 159. o.); legutolsó kifejtése a Küндü fia Kurszán, azaz Levedi küндü fia Kurszán küндü elméletnek *Györffy György*: *Krónikáink és a magyar őstörténet. Régi kérdések – új válaszok*. Budapest, 1993. (A továbbiakban: *Györffy* 1993.) 220–224. o.

²³⁶ A kavarak harciasságára Hóman is utalt: *Hóman* 1935. 69., 72. o.; *Hóman* 1938. 41. o.

²³⁷ DAI 39/10–12, vö.: DAI 2003. 174–175. o.

²³⁸ *Macartney* 1930. 122. o.

már Macartney által is ismert forrás, a *Salzburgi Évkönyv* a kavarakot (Cowari) a magyarokkal (Ungri) éppen hogy együtt említette 881-ben az Ostmark (mai Ausztria) területén folyó hadjáratban.²³⁹ Ebben az időben is relatíve „különböző frontokon harcoltak”, hiszen a magyarok csatároztak Weniánál és a kavarak egy Culmite nevű helynél.²⁴⁰ Más források kizárólag a magyarokat említették különböző nevekkkel (Ungri, Turk stb.) a kalandozó hadjáratokon. Ibn Hajján a 942-es hispániai portyázás alkalmával kizárólag turkokról emlékezett meg, és hét emíruket (vezéruket, fejedelmüket) sorolta fel.²⁴¹ Ezek a hét magyar törzshöz kapcsolhatók, és a kalandozó törzsi csapatokat vezethették Hispániában.²⁴² Így megállapítható, hogy a hadjáratokban a magyar törzsek bizonyosan részt vettek, tehát korántsem tekinthetők ezek az akciók kizárólag a harcias kavarak vállalkozásainak. Ugyanakkor a kavarak is jelentős mértékben részesei voltak a hadjáratoknak, különben nem mutathatták volna meg vitézségüket és bátorságukat. Róna-Tas András szerint „bár a kavarakot a nyugati források csak egyszer (881) említik, biztos, hogy mindegyik hadjáratban fontos szerepet játszottak.”²⁴³ Arra következtethetünk tehát, hogy a kavarak és magyarok együtt harcoltak mint a magyar törzsszövetség tagjai. Információnk is van arra nézve, hogy a közös harc kötelessége volt a nyolc törzsnek (beleértve a kavarakot is), ahogy arra Konsztantinosz császár világosan utalt is a DAI 40. fejezetében: „a türköknek ez a nyolc törzse nem hunyázkodik meg a maga fejedelmei előtt, de megegyezésük van arra nézve, hogy a folyóknál, bármely részen üt ki a háború, teljes odaadással és buzgalommal együtt harcolnak.”²⁴⁴ Ezt a 950 körüli állapotokat tükröző passzust úgy is értelmezték, hogy a törzsszövetségnek már nem volt katonai funkciója a X. században.²⁴⁵ Valójában a bizánci császár egyértelműen kifejezte, hogy a folyóknál, védelmi háborúban a törzsek együtt harcoltak.²⁴⁶ Makk Ferenc hangsúlyozta, hogy ez „kifejezette a nyolc törzs (a hét magyar törzs + egy kavar törzs) törzsszövetségi szinten egyeztetett közös katonai feladatára vall, s éppen hogy a törzsszövetség jelentős katonai funkciójára utal.”²⁴⁷ Ugyanakkor valószínűnek tűnik, hogy a törzsek katonai együttműködése nemcsak a magyar határok védelmére vonatkozott, hanem a portyákra is.²⁴⁸ A kavarak részvételét a legtöbb IX. századi hadjáratban és háborúban feltételezte a történeti kutatás.²⁴⁹ Így például a kavarak részvételére utaltak a keleti szlávok elleni rendszeres hadjáratokban a IX. századi második felében.²⁵⁰ A Dzsajháni-hagyomány magyar „fejezetében” ezzel kapcsolatban arról olvashatunk, hogy „állandóan legyőzik azokat a szlávokat, akik közel laknak hozzájuk. Súlyos élelmiszeradókat vetnek ki rájuk, és úgy kezelik őket, mint foglyaikat.”²⁵¹ Ha ezek a keleti szláv törzsek elleni hadjáratok a 860–870-es évek kavar csatlakozása utáni

²³⁹ MGH SS XXX/2, 742. o.; HKÍF 209. o.

²⁴⁰ *Vajay* 1968. 16. o.; *Székelly* 1976. 410. o.; *Bowlus* 1995. 238. o.; *Kristó* 1996. 150. o.; *Kristó* 1996a. 85. o.; *Tóth* 1996. 8–10. o.; *Bóna* 2000. 13. o.; *Vékony* 2002. 209. o.; *Tóth* 2011. 122–123. o.

²⁴¹ *Elter* 2009. 61–64., 86–89., 90–99. o.

²⁴² Kalandozó vezéreknek tartotta a hét turk (magyar) emírt: *Elter* 2009. 70. o.; *Szabados* 2011. 201. o.; nem kalandozó, hanem otthoni törzsi vezéreknek tekintette őket: *Györffy* 1993. 225. o.

²⁴³ *Róna-Tas* 2007. 275. o.

²⁴⁴ DAI 40/44–47. vö.: DAI 2003. 178–179. o.

²⁴⁵ *Róna-Tas* 1999. 380. o.

²⁴⁶ *Tóth* 2010. 168. o.

²⁴⁷ *Makk* 1998. 40. o.

²⁴⁸ *Tóth* 2010. 168. o.

²⁴⁹ A kavarak részvételére a 9. századi hadjáratokban vö.: *Tóth* 1984. 109–111. o.

²⁵⁰ *Györffy* 1959. 68., 123. o.; *Macartney* 1930. 122. o.; *Tóth* 1984. 109–110. o.; *Tóth* 2011. 64. o.; *Tóth Sándor László: A IX–X. századi magyar törzsszövetség szláv kapcsolatai*. In: *Legendák, kódexek, források. Tanulmányok a 80 esztendő H. Tóth Imre tiszteletére*. Szerk. *Kocsis Mihály – Majoros Henrietta*. Szeged, 2012. (A továbbiakban: *Tóth* 2012.) 340–341. o.

²⁵¹ MEH 88. o.; HKÍF 33. o. (Ibn Ruszta); 38. o. (Gardézi); *Kmoskó* 1997. 208. o. (Ibn Ruszta); *Zimonyi* 2005. 35. o. (Ibn Ruszta), 39. o. (Gardézi)

időre is vonatkozathatók, bekapcsolódhattak a kazár–kavar törzsek is a zsákmányszerző akciókba.

A kavarok hadjáratokban való részvételét illetően részletesebben is foglalkoznunk kell a 881. évi hadjáratral, amely a kavarok kiemelkedő hadi szerepének egyedüli konkrét forrásos igazolása. A hadjárat időpontját illetően fontos a *Salzburgi Évkönyv* megjegyzése, hogy „a nap elsötétült a harmadik és hatodik óra között.”²⁵² Ezt a napfogyatkozást meg lehetett határozni, 881. augusztus 28-ra esett.²⁵³ A korabeli annalesek logikájára jellemző, hogy előbb szerepelt a napfogyatkozás, – amit a kor égi csodaként értelmezett –, utána pedig először az ungrik (magyarok), majd a kovárok/kavarok elleni harcok.²⁵⁴ Vajay Szabolcs ezt időrendi sorrendként értékelte, így a magyarokkal való első nyugati összecsapást augusztus vége utánra, szeptemberre tette.²⁵⁵ Jómagam úgy véltem, hogy „a magyarokkal való összecsapásra augusztus 22-ét (sic!) követően, talán még augusztusban vagy szeptemberben kerülhetett sor, s ezt követhette a kabarokkal való harc.”²⁵⁶ Nem tudhatjuk azonban, hogy „e három eseményt mennyi idő választotta el egymástól,” és vajon tényleg ebben az időrendi sorrendben következtek-e az események.²⁵⁷ Bóna István szeptember elejére, röviddel az augusztus 28-i napfogyatkozás utánra keltezte az eseményt, amelynek során „egy Vngri sereg” nyomult előre Bécsig, és „Cwariból (kabarok) álló előhaduk” pedig összecsapott a Karoling-csapatokkal.²⁵⁸ Fodor István szerint „881-ben a mai Ausztria területén – talán Bécs közelében – ütköztek meg a frankokkal, s még ugyanezen a napon a csatlakozott kabarok is csatába avatkoztak.”²⁵⁹ Feltehető, hogy a *Salzburgi Évkönyv* jól kötötte össze az eseményeket; az augusztus 28-i napfogyatkozás után még augusztus végén vagy pedig inkább szeptember elején előbb a magyarokkal (Ungri), majd ezt követően nem sokkal (de nem ugyanakkor!), de mindenképpen még szeptemberben a kavarokkal vívtak csatát. Az évkönyv a csaták helyszínét is megadta, amelyet Vajay Szabolcs mindkét harcoló csapat esetében a Bécsi-erdő vidékére helyezett.²⁶⁰ A történeti kutatásban a magyarok esetében Weniát a forrásszöveget kiadó Klebel nyomán többnyire Béccsel (Wien) azonosították.²⁶¹ Újabbán Kristó Gyula feltételesen elfogadta Wenia azonosítását Béccsel, de szerinte „nem teljesen kizárt, hogy egy ma már ismeretlen helyre, esetleg folyóra vonatkozhat.”²⁶² A *Salzburgi Évkönyv* ’ad Culmite’ helymeghatározása a kavarok ellen vívott csata esetében még nehezebb problémát jelent. Kristó Gyula szerint „Culmite lehet Kulmberg, Bécestől nyugatra Melk és Pöchlarn vidékén, vagy Kollmitz Ardaggernél.”²⁶³ Bóna István szerint a kavar előhad „Melk és Pöchlarn között a 832-ben Colomezzanak nevezett helyen csapott össze” ellenfelével.²⁶⁴ A magyarok és kavarok közös hadjáratának helyszíne tehát Ostmark (a mai Ausztria) volt, ezen belül valószínűleg Bécs környéke, illetőleg az attól nyugatra levő terület. A *Salzburgi Évkönyv* leírása alapján feltételezhető, hogy előbb a magyarok Bécs (Wenia-Wien) környékén, majd

²⁵² „Sol obscuratus est a tercio usque ad sextam horam.” MGH SS XXX/2. 742. o.; fordítására: Tóth HK 1996. 8. o.; Tóth 1998. 146. o.; Tóth 2011. 122. o.

²⁵³ Vö.: Vajay 1968. 15. o. 23. jegyzet; Bóna 2000. 13. o.

²⁵⁴ Tóth 1998. 146–147. o.; Tóth 2011. 122. o.

²⁵⁵ Vajay 1968. 15. o., 23. jegyzet, 90. o.

²⁵⁶ Tóth: HK 1996. 8. o.; hasonlóan Tóth 1998. 147. o.; Tóth 2011. 122. o. A napfogyatkozás augusztus 22-re való keltezése elírás.

²⁵⁷ Tóth: HK 1996. 8. o.

²⁵⁸ Bóna 2000. 13. o.

²⁵⁹ Fodor 2009. 65. o.

²⁶⁰ Vajay 1968. 15. o., 23. jegyzet

²⁶¹ Klebel 1921. 12. o., 112. jegyzet, 13. o.; vö.: még öt követve Vajay 1968. 15. o., 23. jegyzet; Kristó 1980. 149. 350. o.; Tóth 1984. 109. o.; Tóth 1998. 148. o.; Bóna 2000. 13. o.; Tóth 2011. 123. o.

²⁶² Kristó 1996a. 85. o.; hasonlóan: Kristó 1980. 149. o.; Kristó 1996. 150. o.; HKIF 209. o., 637. jegyzet.

²⁶³ Kristó 1996a. 85. o.

²⁶⁴ Bóna 2000. 13. o.

szövetségeseik, a kavarok továbbnyomulva nyugat felé, Culmite (Colomezza/Kollmitz vagy Kulmberg) környékén vívtak csatát. Az évkönyv nem adta meg sem a magyarok/kavarok ellenfelét, sem pedig vélhető szövetségését, de a kutatók próbáltak következtetni a meglévő adatokból. Vajay Szabolcs arra utalt, hogy a *Salzburgi Évkönyv*ben a „bellum cum aliquo” kifejezés mindig valaki ellen és nem valakivel szövetségben vívott háborút jelentett. Ezért feltételezte, hogy Arnulf keleti frankjai ellen, Szvatopluk morva fejedelem szövetségében harcoltak.²⁶⁵ Bowlus elfogadván Vajay következtetését úgy vélte, hogy a magyarok Arnulf és a Wilhelminerek elleni konfliktusban Szvatopluk morva fejedelem könnyűlovas szövetségeseiként küzdöttek.²⁶⁶ A történeti kutatás zömmel elfogadta azt, hogy a magyarok és kavarok 881. évi kalandozó hadjáratuk során a keleti frankok ellen harcoltak Szvatopluk morva fejedelem szövetségeseiként.²⁶⁷ Valószínű, hogy Szvatopluk a keleti frank hűbérúri igényekkel szemben lépett fel, és ezért vette igénybe a térségben meglehetősen jelentős magyarok segítségét.²⁶⁸ A morvakkal kötött alkalmi szövetségben része lehetett Metód érseknek is, aki legendája szerint találkozott egy ugor (magyar) királlyal, aki szívélyesen fogadta és meg is ajándékozta őt.²⁶⁹ A hadjárat során a magyar és kavar csapatok szétváltak, így kerülhetett sor arra, hogy külön-külön csatározzanak velük Weniánál (Bécsnél) és Culmitenél.²⁷⁰ A szétválás ellenére közös hadjáratot tételezhetünk fel, még ha az együttarcolás során meglehetősen önállósággal is tevékenykedhettek a kavarok, amit az ellenük vívott csata közvetve bizonyíthat. Nagy Kálmán értelmezésében második lépésben vagy utóvédként vettek részt a kavarok a második összecsapásban, amelynek során „az ellenfél harcvonalát lovasrohammal körülszáguldották és nyíl tömegtüzzel árasztották el”, majd „rendben visszavonultak.”²⁷¹ Györffy György szerint nem tételezhetünk fel ebből „önálló kavar vezetést”, mivel szerinte a kavarok az Árpád-nembeli trónörökös irányítása alatt működtek.²⁷² Szerintem a kavarok saját fejedelmük irányítása alatt harcoltak a 881. évi hadjáratban és a Culmitenél vívott csatában. Sajnálatos módon a *Salzburgi Évkönyv*ből nem derül ki sem a Bécsnél, a magyarok ellen, sem pedig a kavarok ellen Culmitenél vívott csata eredménye. Valószínű, hogy egyik fél sem aratott döntő győzelmet a másik felett, tehát nagy sikerről vagy kudarcról nem beszélhetünk.²⁷³ Óvatosan megkockáztathatjuk, hogy kisebb győzelmet arathattak a magyarok, illetve kavarok, és sikeres, zsákmányt hozó kalandozás volt a 881. évi hadjárat.

A 881-es ausztriai (Ostmark) hadjárat után a következő ismert nyugati kalandozásra 892-ben került sor.²⁷⁴ Ekkor a *Fuldai Évkönyv* szerint Arnulf keleti frank király engedetlen hűbérese, Szvatopluk morva fejedelem ellen támadt és júliusban benyomult Moráviába. Ott négy hétig a „hadjáratra hozzá csatlakozó magyarokkal (Ungri) együtt” pusztított.²⁷⁵

²⁶⁵ Vajay 1968. 16. o.

²⁶⁶ Bowlus 1995. 238–239. o.

²⁶⁷ Kristó 1980. 149. o.; Kristó 1996. 175. o.; Kristó 1996a. 85. o.; Kristó Gyula: Az Árpád-kor háborúi. Budapest, 1986. (A továbbiakban: Kristó 1986.) 8. o.; Tóth: HK 1996. 8–9. o.; Tóth 1998. 147–148. o.; Bóna 2000. 13. o.; Tóth 2011. 122–123. o.

²⁶⁸ Tóth 1998. 147. o.; Tóth 2011. 122. o.

²⁶⁹ A Metód-legenda vonatkozó része magyar fordítására vö.: MEH 128. o. (*Kniezsa István*); HKÍF 161. o. (*Ferincz István*); a vonatkozó adatok elemzésére vö.: H. Tóth Imre: Konstantin-Cirill és Metód élete és működése. Budapest, 1981. (A továbbiakban: H. Tóth 1981.) 170–178. o.; Metód szerepére a morva–magyar szövetségkötésben és a 881. évi hadjárat kapcsolatára vö.: Vajay 1968. 16. o., 25. jegyzet, 90. o.; Tóth 1998. 147. o.; Tóth 2011. 123. o.

²⁷⁰ Györffy 1977a. 143–144. o.; Tóth 1998. 148. o.; Tóth 2011. 123. o.

²⁷¹ Nagy 1998. 107. o.

²⁷² Györffy 1977a. 143–144. o.

²⁷³ Tóth: HK 1996. 8. o.

²⁷⁴ A 892. évi kalandozásra Vajay 1968. 22. o.; Kristó 1980. 151–157. o.; Tóth: HK 1996. 10–11. o.

²⁷⁵ Scriptorum rerum Germanicarum ad usum scholarum. Annales Fuldenses. Rec. Kurze, F. Hannoverae, 1891. (A továbbiakban SRG AF.) 121–122. o.; MEH 210. o. (Horváth János); HKÍF 188–189. o. (Géczi Lajos)

Kristó Gyula feltevése szerint a katonai segédnépek, a kavarak támadtak Moráviára Kuszán gyula vezetésével, Arnulf keleti frank király szövetségeseiként 892 júliusában és megszállták már ekkor a Dunától keletre levő területet.²⁷⁶ A *Fuldai Évkönyv* ugyanakkor a magyarok (Ungri) részvételét említi a hadjáratban. Ha valóban Kuszán/Kuszál vezette ezt a portyázást, talán nem gyulaként, hanem kündüként – ahogy azt a humanista történétíró, Aventinus állítja –,²⁷⁷ a kavarak részt vehettek a magyarokkal együtt a 892. évi moráviai hadjáratban.²⁷⁸ A hadjáratban nem tudunk csatáról, csak Morávia dűlásáról. A következő kalandozásra 894-ben került sor, ezúttal a keleti frank kézen levő Pannóniát pusztították a magyarok.²⁷⁹ A *Fuldai Évkönyv* ezúttal ungrinak nevezett avarokról írt a hadjárat kapcsán.²⁸⁰ A hadjárat során a magyarok Szvatopluk morva fejedelem szövetségeseiként léptek fel, a frank hűbéres Pannóniát dúlták. A morvakkal való szövetségkötés emléke lehet a krónikás hagyományban a fehér ló monda.²⁸¹ Györffy György a kavaraknak tulajdonította a Pannóniát feldúló hadjáratot. Szerinte a kalandozás végén Szvatopluk haláláról értesültek a kavarak, letelepedtek a Felső-Tisza-vidéken 894 végén és itt várták be a következő, 895. év elején az Árpád fejedelemmel érkező honfoglaló sereget.²⁸² Györffy fenti hipotézise vitatható, és az sem egyértelmű, hogy milyen etnikumú csapatok vettek részt a hadjáratban. Valószínű, hogy kavarak és magyarok egyaránt dúlhatták 894-ben Pannóniát. A következő hadjárat a 894/895-re tehető bulgáriai hadjárat, amelyet a magyarok Simeon bolgár fejedelem ellen, VI. Leó bizánci császár szövetségeseiként vezettek.²⁸³ Györffy György feltevése értelmében Árpád fia, Levente vezetésével a katonai segédnépek, egy-két kavar törzs vett részt a hadjáratban, pusztította Bulgáriát, majd visszatért Etelközbe.²⁸⁴ Györffy rekonstrukciója kapcsolódik már említett nézetéhez, hogy Liuntika/Levente trónörökös hercegeként a kavarak élén állt.²⁸⁵ Ezt a feltevést cáfolta Makk Ferenc, aki gondos filológiai elemzéssel kimutatta, hogy Levente a türk (magyar) sereg vezére volt. Nem zárta ki ugyanakkor, hogy a „Bölcs Leó hívására Bulgáriára zúduló türk seregben a had zömét alkotó magyarok mellett kabarok is harcoltak.”²⁸⁶ Uhrman Iván hasonlóképpen a magyar és kabar csapatok együttes részvételével számolt és Leventét tekintette e közös sereg parancsnokának.²⁸⁷ Ha Árpádot és Kuszánt a két etnikum (magyar, kavar) képviselőinek tekintjük – és Kuszánt az említettek alapján a kavarak fejedelmének, kündüjének –, számolhatunk a kavarak részvételével is a kezdetben sikeres, majd vereséggel záruló bulgáriai hadjáratban. Ezúttal több csatát is vívtak a magyarok (és kavarak); két vagy három csatát megnyertek, de az utolsóban alulmaradtak.²⁸⁸ Jómagam feltételelesen 4 ezer vagy 8 ezer főre tettem a Bulgáriában harcoló magyar és kavar csa-

²⁷⁶ Erre a hipotézisre, Kuszán/Kuszál vezető szerepére a kései, XVI. századi Aventinus híradása alapján vö.: Kristó 1980. 167–169. o.; vö. még: Kristó 1996a. 100–107. o.

²⁷⁷ Aventinus a magyarok királyát Cusala néven említi a 892-re tehető akció kapcsán, vö.: Gombos 1938. I. k. 343. o.; HKIF 268–270. o. (Dér Terézia – Sz. Galántai Erzsébet)

²⁷⁸ Tóth 1984. 110. o.

²⁷⁹ A 894. évi kalandozásra: Kristó 1980. 157–158. o.; Tóth 1996. 11–13. o.; Tóth 2011. 124–126. o.

²⁸⁰ SRG AF 125–126. o.; MEH 211. o. (Horváth János); HKIF 189–190. o. (Géczi Lajos)

²⁸¹ A Szvatoplukhoz kapcsolt fehér ló mondára a krónikás hagyományban vö.: SRH I. 288–289. o.; MEH 130–132. o. (Györffy György); HKIF 360–361. o. (Kristó Gyula), elemzésére vö.: Szeffü László: *Equus fabulosus*. In: Tanulmányok Karácsonyi Béla hetvenedik születésnapjára. Szerk. Mader Béla. Szeged, 1989. (A továbbiakban: Szeffü 1989.) 31–46. o.

²⁸² Györffy 1977a. 128–129. o.

²⁸³ Összefoglalóan vö.: Tóth: HK 1996. 13–19. o.

²⁸⁴ Marquart 1903. 52., 522. o.; Macartney 1930. 114., 122. o.; Györffy 1977a. 128. o.; e felfogással szemben vö.: Makk 1985. 3–9. o.

²⁸⁵ Györffy 1990a. 83. o.

²⁸⁶ Makk 1985. 8. o.

²⁸⁷ Uhrman 2003. 283. o.

²⁸⁸ Tóth: HK 1996. 17–18. o.

patok létszámát.²⁸⁹ Végezetül Györffy György vetette fel, hogy a kavarak határőrökként vették fel a küzdelmet az Etelközt megharagó besenyőkkel szemben 893–896 között.²⁹⁰ Ez a feltevés ugyan nem zárható ki, de a „földjük őrzésére hátrahagyott türkökben”, akiket a besenyők kiűztek Konsztantinosz szerint,²⁹¹ a türk megnevezés alapján elsősorban a magyar törzsek harcosait kereshetjük, s csak másodlagosan gondolhatunk a kavarakra, akiket Konsztantinosz tágabb értelemben véve nevezett türköknek, amikor nyolc törzsüket említette. Jóllehet valószínű, hogy a kavarak a magyarokkal együtt harcoltak a IX. század második felében vezetett hadjáratokban, részvételüket egyértelműen csak a 881. évi kalandozás esetében lehet bizonyítani. Valószínűnek tűnik, hogy a honfoglalás előtt a kavarak főként a nyugati irányú kalandozásokban vettek részt. Meglepő, hogy a 895–900 közti honfoglalás után nincs egyetlen biztos információ sem a kavarak részvételéről a hadjáratokban. Igaz, azt sem tudhatjuk bizonyosan, hogy ezek a hadjáratok milyen szervezeti egységekben folytak, valamennyi törzs képviseltette-e magát valamennyi hadjáratban, vagy pedig voltak törzsi vagy csak egy-két törzset érintő vállalkozások is.²⁹² Okkal feltételezhető azonban, hogy a kavarak továbbra is együtt harcoltak ezekben a X. századi hadjáratokban a magyarokkal.

A kavarak helye a katonai-politikai hierarchiában

A kavarak a törzsszövetségi hierarchiában betöltött helyével kapcsolatban elemeznünk kell a passzust, amely vezető szerepükről szól háborúban. Konsztantinosz hangsúlyozza, hogy „az első törzsek rangjára emelték őket”, szó szerinti fordításban „első törzsekké választattak” (προεκρίθησαν).²⁹³ A bizánci császár két okkal magyarázza a kavarak élre kerülését: „háborúban legerősebbeknek és legbátrabbaknak mutatkoztak a nyolc törzs közül” és a „háborúban elől jártak” (προεζάρχειν).²⁹⁴ Utalni lehet arra, hogy a „polémos” (πολέμος) szó nemcsak a tágabb értelmű háborút, de két sereg közti csatát is jelenthet. Mindenképpen arról van szó a szövegben, hogy a kavarak kiemelkedő szerepet játszottak a hadi tevékenységben, élen vagy elől jártak a hadjáratokban és/vagy csatákban, ennek köszönhetően első törzssé választásukat a nagyobb, „nyolcas” türk/magyar törzsszövetségben. A passzust két, egymástól teljességgel eltérő módon értelmezték. Az egyik interpretáció, főleg a külföldi szakirodalom szó szerinti vette a konsztantinoszi tudósítást, ti. hogy a kavarak vezető szerepet töltöttek be, az első helyre kerültek a magyar törzsszövetségben. Így egyes értelmezések szerint – ahogy arra a kavarak arkhónja kérdéskörnél utaltam – Levedi, mások szerint Árpád lehetett a kavarak fejedelme és egyszerűen az egész törzsszövetség első számú fejedelme is.²⁹⁵ Más álláspont szerint a kavarak fejedelme a mindenkori hadvezér-fejedelem, a gyula volt, aki az egész törzsszövetség hadi ügyeit irányította, és az alá tartozó kavarak pedig vezértörzsek voltak.²⁹⁶ A külföldi kutatók jelentős része a kavarakat vezértörzsnek tekintette, akik fontos, irányító szerepet játszottak a hadjáratokban.²⁹⁷ A másik fő hipotézis, amelyet főleg a magyar kutatók zöme képviselt, a kavarakat alárendelt katonai segédnépnek tekintette, akik az elő- és

²⁸⁹ Uo. 21. o.

²⁹⁰ Györffy 1977a. 130. o.

²⁹¹ DAI 40/18–19., vö.: DAI 2003. 176–177. o.; ÁMTBF 47. o.; MEH 121. o.; HKÍF 128–129. o.

²⁹² E problémára összefoglalóan vö.: Tóth: HK 1996. 28–32. o.; Tóth 2010. 216–218. o.

²⁹³ Vö.: DAI 39/12, DAI 2003. 174–175. o.; ÁMTBF 46. o.

²⁹⁴ DAI 39/10–12, vö.: DAI 2003. 174–175. o.; ÁMTBF 46. o.

²⁹⁵ Vö.: Marquart 1903. 52. o.; Bury 1912. 426. o.; Grousset 1970. 178. o.; Dunlop 1954. 197–198. o.; Várady 1989. 34–35. o.; egy nézet Levedit tekintette kavarnak, vö.: Pritsak 1965. 382–384. o.; historiográfiai áttekintése: Uhrman 2003. 278–280. o.

²⁹⁶ Macartney 1930. 116. o.; Vékony 1987. 383. o.; Uhrman 2003. 287–342. o.

²⁹⁷ A külföldi kutatók véleményének összegzéséről: Uhrman 2003. 278–280. o.

utóvédet alkották háborúkban vagy csatákban. Ezért első helyük nem a hierarchiában elfoglalt előkelő pozíciójukat jelenti, hanem a katonai szervezetben betöltött fontos, de kevésbé előkelő elővéd szerepükkel állt kapcsolatban.²⁹⁸ Feltételezték, hogy a kavarak azért váltak a magyar törzsszövetség katonai segédnépévé, mert legutoljára csatlakoztak a magyar törzsekhez.²⁹⁹ Golden hangsúlyozta, hogy „ez aligha volt megtisztelő hely (bár Konstantin így gondolta, és ezért toldotta be a passzust a kavarak bátorságáról és vitézségéről), különösképpen, ha a steppei taktikát nézzük. Egy lovasroham első vonalának komoly veszteségeket kell elszenvednie.”³⁰⁰ Kristó Gyula azt jegyezte meg, hogy „a nomád hadszervezet szabályai szerint nem a vezértörzs, hanem a csatlakozott törzsek jártak a sereg élén (és alkották azok utóvédjét), így tehát a kavarakban is – a történelmi körülményekkel teljes összhangban – csatlakozott segédnépet kell látnunk.”³⁰¹ Róna-Tas András is hangsúlyozta, hogy „az utolsó törzset, ami a törzsszövetséghez csatlakozott, elsőként küldték az ellenség ellen”, így szerinte az első törzs kitétel „hadrendre és nem politikai rangra utal”.³⁰² Nehéz meghatározni a kavarak helyzetét a törzsszövetségi hierarchiában. Rendszerint azt tételezték fel, hogy a bizánci uralkodó félreértette a kavarakról szóló információkat, illetve nem ismerte a török hadszervezetet, vagy esetleg tudatosan megtévesztette egy kavár informátor (Bulcsú?).³⁰³ Véleményem szerint a bizánci forrást a szöveg jelentésének megfelelően kell értelmeznünk. Ahogy arra már utaltam, teljességgel logikus kapcsolat van az idézett passzusban a kavarak vitézsége és háborúban/csatában betöltött vezetői szerepe, továbbá első törzsekké tételük között. Uhrman Iván joggal utalt arra, hogy a ’proexarkhó’ ige „kétségkívül jelenthetné egyszerűen, térbelileg azt, hogy ’elől megy’, de azt is, hogy katonai vagy politikai értelemben ’élen jár’, ’vezet’.”³⁰⁴ Aláspontja szerint „a szöveg belső logikája feltétlenül az utóbbit támasztja alá”, s ezért nem foglalkozik a nyugati szakirodalom a „katonai segédnép”-elmélettel.³⁰⁵ Magam is úgy vélem, hogy a mondat világosán utal a kavarak katonai vezető szerepére, és ezzel hozza összefüggésbe a szélesebb értelemben vett magyar törzsszövetség vezető, első helyét. Ezt a logikus állítást erősíti meg a DAI 40. fejezetének törzsnévlísta, ahol a kavarak állnak első helyen.³⁰⁶

Mérlegelve az érveket és ellenérveket, a következőképpen foglalhatunk állást a kavarak törzsszövetségi pozíciójával kapcsolatban. A kavarak lehetnek alávetett segédnép, mert utoljára csatlakoztak a Hétmagyar törzsszövetséghez, és így elképzelhető, hogy csatában elővédként szolgáltak. Ennek alátámasztására azonban a kutatók csak analógiákat tudtak felhozni (kései csatlakozás, elő- és utóvéd szerep), konkrét érveket nem. Az egyetlen ismert közös kalandozás alkalmából, 881-ben a keleti frankok külön-külön csatáztak a magyarok (Ungri) és a kavarak (Cowari) ellen, így a kavarak katonai értelemben vett elővéd funkciója nem bizonyítható.³⁰⁷ A konzstantinoszi szöveg ugyanakkor legfeljebb a csatában való ’előljárást’, elővéd szerepet bizonyíthatja, de erre vonatkozó-

²⁹⁸ A magyar kutatók nézeteire a kavarak helyzetéről: Uhrman 2003. 273–278. o.

²⁹⁹ Németh: HMK 1930. 19., 38., 134–136., 235. o.; Németh: HMK 1991. 37–38., 262.; Györffy: 1959. 46., 83. o.; Артамонов 1962. 345. o.; Vajay 1968. 16. o.; Göckenjan 1972. 35–36. o.; Fodor 1975. 192–193. o.; Kristó 1980. 115. o.; Fodor 1988. 94–95. o.

³⁰⁰ Golden 1980. 137. o.

³⁰¹ Kristó 1980. 115. o.; lásd még: Kristó 1996. 153. o.

³⁰² Róna-Tas 1999. 348., 350. o.

³⁰³ A bizánci császárt megtévesztette Bulcsú karha, aki a kavarak kiemelkedő szerepét hangsúlyozta. Dümmerth Dezső: Almos, az áldozat. Budapest, 1986. (A továbbiakban: Dümmerth 1986.) 28–32. o.

³⁰⁴ Uhrman 2003. 280. o. A Liddel-Scott-féle oxfordi nagyszótárra hivatkozik, amely csakis az utóbbi (’élen jár’, ’vezet’) jelentéséről tud.

³⁰⁵ Uhrman 2003. 280–281. o.

³⁰⁶ DAI 174–175. o.

³⁰⁷ Kristó 1996. 150. o.; Vékony 2002. 209. o.

an sem egyértelmű. A kutatók által gyakran emlegetett utóvéd szerepkör a kavarak esetében egyáltalán nem igazolható.³⁰⁸ A konstantinوسzi szöveg alapján azonban legalább ennyire valószínűsíthető, hogy a közös kalandozások, hadjáratok esetében a kavarak kiemelkedő szerepet játszottak, vezethették e hadjáratokat. Hozzátehetjük ehhez, hogy a kavarak három törzse valóban számottevő katonai erőt képviselhetett, amire a kazár polgárháború kapcsán is utaltam. Míg a katonai segédnép elmélet nomád analógián nyugszik, a vezető szerepre is hasonló analógiákat lehet felhozni. Ilyen lehet, hogy a vitézség és erő összekapcsolható mind a politikai/katonai vezetőkkel, mind pedig a vezértörzsekkel. Konstantinوسz mind a korábban az első vajda tisztséget betöltő Levedi, mind pedig a fejedelemmé választott Árpád esetében kiemelte vitézségüket, illetve nemességüket, előkelőségüket.³⁰⁹ Hasonlóképpen a besenyők első három törzse, a kangarok esetében hangsúlyozta a bizánci császár, hogy ezek a „többieknel vitézzebbek és nemesebbek, mert ezt jelenti a kangar elnevezés.”³¹⁰ A kangarok esetében vitatott, hogy katonai segédnépek vagy pedig éppen vezértörzsek voltak, ebben a történeti kutatás hasonlóképpen megosztott, mint a kavarak vonatkozásában.³¹¹ Mindenképpen ellentmondásos Czeglédy Károly nézete, aki a kangarokat jellemzésük (vitéz és nemes) és a besenyő törzsnévlista élén való szereplésük alapján besenyő vezértörzseknek tekinti, míg a kavarak esetében legbátrabb (legvitézzebb) és legerősebb minősítésüket, és első törzsekké választásukat „üres toposznak” tartja, s előőrsnek nevezi őket.³¹² A magyar vezetők esetében ugyanakkor nem vitatott, hogy katonai szerepük (vitézségük) és a törzsszövetségi hierarchiában betöltött vezető helyük (előkelőségük) között összefüggés áll fent. A magyar törzsszövetség vezetői közül többekről bizonyítható, hogy aktívan részt vettek hadjáratokban (pl. Bulcsú karha 942-ben, 954–955-ben stb.).³¹³ A muszlim források mindkét magyar fejedelmek kapcsán katonai funkciókat említettek. Eszerint „a kündü 20 ezer lovassal vonul ki”, a gyulának pedig minden magyar engedelmeskedik „háborúban, védelemben és más ügyekben.”³¹⁴ A legfontosabb közös ügyeket a magyar törzsszövetségben tehát éppen a hadügyek jelentették.³¹⁵ A fejedelmi tisztségek betöltőinek legfontosabb tulajdonságai közé tartozott a vitézség, a nemesség (származás) és a bölcsesség.³¹⁶ Hasonlóképpen a törzsek vonatkozásában is a bátorság, vitézség és erő fontos lehetett, befolyásolta a törzsszövetségi hierarchiában elfoglalt helyüket. Ezért lehetségesnek tartom, hogy a kavarak vezető helyet töltöttek be a törzsszövetségben, katonai és politikai értelemben is. Kétségtelen, hogy a magyar történeti kutatásban régóta megdönthetetlennek látszó axióma a kavarak alárendelt, katonai segédnépi szerepe. A fentiek alapján úgy vélem azonban, hogy a kavarak nem törzstörödékekből egybeszervezett katonai segédnép volt, hanem sokkal fontosabb szerepet játszottak a magyarság katonai és politikai történetében, valóban a szélesebb, nyolcas magyar törzsszövetség első számú törzsei voltak, ka-

³⁰⁸ Az utóvéd szerepkört említette 881-ben: Nagy 1998. 107. o.; az utóvéd szerepkör bizonyítatlanságára vö.: Uhrman 2003. 281. o.

³⁰⁹ Levedi vitézségére és nemességére, vö.: DAI 38/17–18 és 38/37. Árpád vitézségére: 38/51., vö.: DAI 2003. 170–173. o.; vö. még: Tóth 2011. 93.; Zimonyi István: Constantinus Porphyrogenitus De administrando imperio magyar fejezetének török háttéréről. In: *Uő*: Középkori nomádok – korai magyarok. (Magyar Östörténeti Könyvtár 27.) Budapest, 2012. (A továbbiakban: Zimonyi 2012.) 41–43. o.

³¹⁰ DAI 37/68–71, vö.: DAI 2003. 170–171. o.

³¹¹ Vezértörzseknek tartotta a kangarokat Czeglédy Károly: A kangarok (besenyők) a VI. századi szír forrásokban (A továbbiakban: Czeglédy 1985e.) In: Czeglédy 1985. 273–274. o.

³¹² Czeglédy 1985e. 273. o.; ennek a bírálatára részletesen legutóbb: Uhrman 2003. 285–286. o., 129. jegyzet.

³¹³ Kristó 1980. 368–369., 453–454. o.; Tóth 2010. 181. o.

³¹⁴ Ibn Ruszta híradására vö.: HKÍF 32–33. o.; Kmoskó 1997. 207–208. o.; Zimonyi 2005. 35. o.

³¹⁵ Tóth 2011. 87. o.

³¹⁶ Vö.: Deér 1945. 15–16. o.; Czeglédy 1985d. 273. o.; Tóth 2011. 93, 100. o.; Zimonyi 2012. 41–43. o.

tonai és politikai értelemben egyaránt.³¹⁷ Ugyanakkor a Hétmagyar törzsszövetség külön irányítás alatt állt, élén az Árpád-nemzetségbeli (nagy)fejedelemmel, továbbá a gyulával és később a karhával.

Összegzés

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy a három kazár törzsnak, amelyet kavaraknak/kabaroknak neveztek, érdekes, rejtélyes, bár rövid önálló története volt. A kavarak a történelem színpadán a kazár kormányzat, a kagán és a bég ellen indított sikertelen felkelésükkel jelentek meg. Ezt a felkelést a három kazár törzs elsősorban politikai okból robbantotta ki 862 és 881 között, vélhetően a 860-as, 870-es években. Az előkelő kazár törzsek vélhetően nem vallási (zsidó vallás felvétele) vagy etnikai ellentétek miatt fogtak fegyvert a kormányzat ellen, hanem hatalomra törtek. A kazáriai polgárháborúban a kagán és a bég (isad) vezetése alatt álló, túlerőben levő erők (kb. 10 ezer fő) a 'lázadozókat' (kb. 2500–6000 fő) legyőzték, és a három kazár törzs elhagyta a Kaganátus területét. A kavarak nem alakítottak saját önálló törzsszövetséget, hanem a hét magyar törzshöz csatlakoztak, de részben folytatni tudták felkelésükkel induló történetüket. Megőrizték autonómiájukat vagy legalábbis annak egy részét, nem olvadtak be az őket befogadó magyar törzsszövetségbe, a Hétmagyarba. Különállásukat jelezte kabar/kavar népnévük, törzsszövetségi jellegű szervezetük (három ismeretlen nevű törzsre tagolódtak), kazár identitásuk és nyelvük megtartása, saját fejedelmük (Keán/Kagán vagy kündü). A honfoglalás időszakában Kuszán lehetett a kavar fejedelem, kündü. A kavarak részét is képezték a tágabb értelemben vett „nyolcas” magyar törzsszövetségnek, amelyben első „törzsnak” számítottak. A magyarok hadjárataiban részt vettek, különállásuk itt is megnyilvánult, ahogy azt a 881. augusztus–szeptemberi ausztriai (Ostmark) hadjárat tükrözi, ahol az első csatát a magyarok (Ungri), a második csatát pedig a kavarak vívták Szvatopluk morva fejedelem szövetségében a keleti frankok ellen. Vitézségükkel és katonai erejükkel kivívták maguknak a magyar törzsszövetségben az első helyet. Vitatott, hogy ez az első hely katonai segédnépi (elővéd) vagy pedig katonai/politikai vezetői szerepkört jelentett-e. Jellemzésük, a konsztantinoszi törzsnévlistán elfoglalt első helyük inkább az utóbbi mellett szól. Történeti jelentőségük elvitathatatlan; katonai, politikai, kulturális és nyelvi hatást gyakoroltak a magyar törzsszövetségre. Szent István államszervezői harcainak következtében a nemzetségek és a törzsek helyébe a vármegyék léptek. Ez felgyorsíthatta a kazár kavarak asszimilációját is. Amennyiben a forrásainkban a XII. században felbukkanó székelyeket, vagy a kálizokat a kavarakkal legalább kisebb részben feltételelesen azonosíthatjuk (a X–XI. században is bekerülhettek a Kárpát-medencébe), az asszimiláció elhúzódhatott a XIII–XIV. századig is.

³¹⁷ Uhrman 2003. 285–287. o.

SÁNDOR LÁSZLÓ TÓTH

MILITARY AND POLITICAL ROLE OF THE KHAVARS
(KABARS)*Summary*

Few authentic sources have survived of the Khavar people: the succinct account of the Salzburg Annals of the year 881, and the 39th chapter of Byzantine Emperor Constantine VII's work from the mid-10th century, the *De administrando imperio*. The beginning of the Khavar story is marked by the uprising of three Khazar tribes against the government represented by the khagan and the bey. The Khavar uprising is explained mostly by different grievances (accepting the Jewish religion, or ethnic differences). The Khavar tergiversation must have had a political reason, they wanted to grab power. The Khazar government with its numerically superior army (appr. ten thousand soldiers) defeated the insurgent Khavar's army (appr. 2500–6000 strong) in one or more battles. The three Khazar/Khavar tribes left Khazaria and joined the Magyars. The civil war in Khazaria could have taken place before 881, in the 860–870s. The three Khazar tribes joining the Hungarian confederation of seven tribes (Hetumoger) did not form a confederation of their own, but they maintained their autonomy within the Hungarian confederation now consisting of 'eight' tribes. This independence is represented in their Kabar/Khavar name, in their own organization of three tribes; and in the facts that they preserved their Khazar identity and language, and that they had their own prince. The prince of the three Khazar tribes could bear the khagan or kündü (kündür khagan) title. The Hungarian Grand Prince Árpád's co-leader, Kuszán/Kuszál (Kurszán) was the prince of the Khavars during the occupation of the Carpathian Basin. With their valiance and military force the Khavar tribes attained the rank of the first tribes within the confederation. They took part of the campaigns of the Hungarian tribes, as proven by the raid in August-September 881 to Austria (Ostmark), where they fought against the East Franks at Culmite. Historians have not agreed on the question yet whether the first rank meant the position of a military aid group (advance guard) or a leading military/political role. Constantine's description of them (valour, strength), and the first place they had in the list of tribe names seem to support the latter interpretation.

SÁNDOR LÁSZLÓ TÓTH

LE RÔLE MILITAIRE ET POLITIQUE DES KHAVARS
(KABARDS)*Résumé*

Nous disposons de peu de sources authentiques sur le groupe ethnique des khavars : Le rapport succinct de 881 dans les Annales de Salzbourg et le 39e chapitre de *De administrando imperio*, l'ouvrage écrit par l'empereur byzantin Constantin VII au milieu du 10e siècle. L'histoire des khavars commence par l'insurrection de trois tribus khazares contre l'administration représentée par le khagan et le bey. L'insurrection khavare est souvent expliquée par des griefs (adoption de la religion juive ou conflits ethniques). Néanmoins la rébellion des khavars devait avoir une raison politique : ils voulaient prendre le pouvoir. L'administration khazare supérieure en nombre (une armée d'env. 10 mille soldats) a battu les troupes des khavars insurgés (estimées à env. 2500 à 6000 personnes) dans une ou plusieurs batailles. Les trois tribus khazares/kavares ont alors quitté la Khazarie et rejoint les Magyars. La guerre civile de Khazarie devait avoir lieu avant 881 dans les années 860–870. Les trois tribus khazares ayant rejoint la fédération des sept tribus magyars n'ont pas créé leur propre fédération, mais ils ont conservé leur autonomie au sein de la fédération de tribus magyares qui comptait ainsi huit tribus. Le nom de leur ethnie (kabar/khavar), leur propre

organisation composée de trois tribus, la conservation de leur identité et langue khazares, ainsi que leur propre prince sont tous des preuves de leur autonomie. Le prince des trois tribus khazares aurait porté le titre de khagan (khan) ou grand khan. Kusan/Kusal (Kursan), prince des khavars fut l'un des chefs avec le Magyar grand-prince Árpád au moment de l'arrivée des Magyars sur le territoire de la future Hongrie. Grâce à leur vaillance et à leur force militaire, les tribus khavares avaient le statut de « premier rang » dans la hiérarchie des huit tribus de la fédération. Ils ont participé aux campagnes des tribus magyares, comme en témoigne l'incursion en Autriche (Ostmark) en août-septembre 881 au cours de laquelle ils ont mené une bataille contre les francs orientaux à Culmite. L'historiographie est divisée sur la signification du « premier rang » : Ont-elles été l'avant-garde ou joué un rôle militaire/politique déterminant ? Leurs caractéristiques chez Constantin (vaillance, force) et le fait qu'elles apparaissaient en premier sur la liste des tribus semblent étayer plutôt la deuxième hypothèse.

SÁNDOR LÁSZLÓ TÓTH

DIE MILITÄRISCHE UND POLITISCHE ROLLE DER KAVAREN (KABAREN)

Resümee

Über die Volksgruppe der Kavaren sind nur wenige glaubhafte Quellen erhalten geblieben: der kurze Bericht der Salzburger Jahrbücher aus dem Jahre 881 und Kapitel 39 des Werkes *De administrando imperio* des byzantinischen Kaisers Konstantin VII. von der Mitte des 10. Jahrhunderts. Den Beginn der kavarischen Geschichte markiert der Aufstand dreier chasarischer Stämme gegen die durch den Kagan und den Bey vertretene Regierung. Der kavarische Aufstand wird zumeist mit zugefügtem Unrecht (Aufnahme der jüdischen Religion oder ethnische Gegensätze) erklärt. Der Aufruhr der Kavaren hatte womöglich politische Gründe, sie wollten die Macht an sich reißen. Die in Überzahl befindliche chasarische Regierung (Heer von ca. 10 Tausend Mann) besiegte das Heer der aufständischen Kavaren (geschätzt ca. 2500–6000 Mann) in einer Schlacht oder in mehreren Schlachten. Die drei chasarischen/kavarischen Stämme verließen Chasarien und schlossen sich den Ungarn an. Zum Bürgerkrieg in Chasarien kam es vermutlich vor dem Jahr 881, in den Jahren 860–870. Die drei chasarischen Stämme, die sich dem aus sieben Stämmen bestehenden ungarischen Stammesbund (Hetumoger) anschlossen, gründeten keinen eigenen Stammesbund, bewahrten jedoch ihre Autonomie innerhalb des ungarischen Stammesbundes, der nunmehr aus „acht“ Stämmen bestand. Auf diese Eigenständigkeit weisen ihr kabarischer/kavarischer Volksname, ihre eigene, sich in drei Stämme gliedernde Organisation, die Bewahrung ihrer chasarischen Identität und Sprache sowie ihr eigener Fürst hin. Der Fürst der drei chasarischen Stämme durfte den Titel des Kagan (kean) oder Kündü (kündür kagan) tragen. Der Mitführer neben dem ungarischen Großfürsten Árpád, Kuszán/Kuszál (Kurszán), war zur Zeit der Landnahme der Fürst der Kavaren. Die kavarischen Stämme errangen mit ihrer Tapferkeit und militärischen Kraft innerhalb des Stammesbundes der „Acht“ den Rang der ersten Stämme. Sie nahmen an den Feldzügen der ungarischen Stämme teil, wie dies auch durch den Streifzug im August/September 881 in der Ostmark belegt wird, wo sie bei Culmite gegen die Ostfranken kämpften. In der Geschichtsschreibung ist nicht eindeutig geklärt, ob der erste Platz die Rolle eines militärischen Hilfsvolkes (Vorhut) oder eine militärisch/politisch führende Rolle bedeutete. Ihre Charakterisierung durch Konstantin (Tapferkeit, Kraft) und ihr erster Platz auf der Liste der Stammesnamen sind eher ein Beleg für die letztere Auslegung.

ТОТ ШАНДОР ЛАСЛО

ВОЕННАЯ И ПОЛИТИЧЕСКАЯ РОЛЬ КАБАРОВ

Резюме

О группе народов, носивших имя „кабары” нам осталось немного достоверных источников: сжатое изложение Зальцбургских Ежегодников 881 года и 39-я глава из труда середины X века *De administrando imperio*. Начало истории кабаров было отмечено восстанием трех казарских племен против правительства, представлявшего каганов и беев. Восстание кабаров объясняют в большинстве случаев обидами (принятием еврейской религии или этническими противоречиями). Мятеж кабаров, по всей вероятности, был вызван политическими причинами: они хотели заполучить власть. Обладавшее превосходством сил казарское правительство (примерно 10 -тысячное войско) одержало победу над повстанцами кабарями (насчитывавшими примерно 2500–6000 человек) в одном или нескольких сражениях. Три казарских / кабарских племени оставили Казарию и присоединились к венграм. Казарская гражданская война могла происходить до 881 года – в 860–870 годах. Присоединившиеся к союзу венгерских племен, состоявших из 7 племен, (Хетумогер) три казарских племени не образовали своего собственного племенного союза, а сохранили автономию внутри венгерского союза племен, расширившегося до восьми племен. Об этой самостоятельности свидетельствует название народа кабары/кавары, они имели свою собственную организацию, делившуюся на три племени, сохранили свою идентичность, свою организацию, делившуюся на три племени, свою кадарскую идентичность и язык, они имели своего князя. Князь трех кадарских племен, вероятно, носил название „каган” („кеан”) или „кюндю ” (кюндюр каган). Соратником великого венгерского князя Арпада во время обретения родины был князь кабаров Кусан/Кусал (Курсан). Кабарские племена внутри племенного союза „восьмерых” своей храбростью и военной силой завоевали ранг первых племен. Они участвовали в военных походах венгерских племен, как об этом свидетельствует и австрийский рейд – Остмарк - в августе–сентябре 881 года, в ходе которого они в августе-сентябре 881 года вели битву у Цульмите против восточных франков. Спорным остается в историографии, занимали ли первое место военные вспомогательные войска или же они играли военную/политическую руководящую роль. Константиновская их характеристика (витязи, их сила) и первое место, занимаемое ими в перечне племенных названий, подтверждают скорее последнюю интерпретацию.